

822.161.2-32 Грінченко

Г75

БОРИС ГРІНЧЕНКО

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ

ПОВІСТЬ.

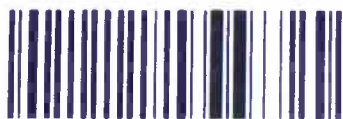

НАКЛАДОМ І ДРУКОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
В КАНАДІ — ВІННІПЕГ, МАН.

— 1930 —

Printed in Canada

КОЛЕКЦІЯ

000000149495

Бібліотека Київського університету ім. Б. Грінченка

Богданів Синок	25 п.
Вина і Кара, том I-ий	\$1.90
Вина і Кара, том II-ий	\$1.00
Віддячився — 1.00; в оправі	\$1.50
Видіння Паломника в Єрусалимі	20 п.
Грішники	80 п.
Граф Монте Крісто, повість в чотирьох томах	\$3.75
Поодинокий том	\$1.00
Для домашнього огнища	85 п.
Єзуїтська преподобниця	25 п.
Збірка оповідань для української молоді	40 п.
Історія землі	35 п.
Історія Московщини	40 п.
Ілюстроване українське письменство	35 п.
Історія боротьби віри з наукою	\$1.50
Камяна душа	\$1.50
Кармелюк і невільничка	20 п.
Кайдашева сім'я	60 п.
Козацьке серце	50 п.
Кудеяр, повість з часів царя Івана Грізного	\$1.25
Кльод Ге (страшне з вязниці)	20 п.
Короткий огляд українського письменства	30 п.
Культура, національність та асиміляція	30 п.
Лис Микита	50 п.
Молодий вік	40 п.
Місяць свідок	20 п.
Маруся	35 п.
Незвичайні пригоди Матія Сандорфа	\$2.80
В оправі	\$3.25
Наука про управу землі	50 п.
Оповідання для української молодіжні	40 п.
Олюнька. Повість в двох томах	80 п.
Подорож до місяця	40 п.
Распутін (чорний дух в царській палаті)	25 п.
Як жив український народ	15 п.

Замовлення посылайте на адресу:

UKRAINIAN VOICE

BOX 3626,

WINNIPEG, CANADA

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ.

THE UKRAINIAN CANADIAN RELIEF FUND

P. O. BOX 2136
WINNIPEG, MAN.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

БОРИС ГРІНЧЕНКО.

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ

ПОВІСТЬ.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Ідентифікаційний код 02136554
БІБЛІОТЕКА

НАКЛАДОМ І ДРУКОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
В КАНАДІ — ВІННІПЕГ, МАН.

— 1929 —

45014

Printed and Published by the Ukrainian Publishing Co. of Canada, Ltd.
Winnipeg, Man.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Чужениця.

I.

У хаті в Пилипа Сиваша за столом сиділа бесіда: брат Охрим із жінкою, сват Манойло з свахою Килиною, кум Терешко Тонконоженко, сусіда Струк із своєю сердитою Стручихою, дядько — старий Корній Грабенко та своя сем'я. Не того Пилип бесіду завів до себе, що сьогодні неділя, а того, що вернувся до дому з салдатів середущий син його Роман. Дочок у Сивашів не було, але трох синів, як соколів: найстарший Денис, уже давно жонатий, добрий хазяїн, — удався в батька; середущий — ото-ж Роман, а найменший Зінько. Роман знав, що йому йти в салдати, і не хотів женитися, щоб жінки самої дома не кидати, сказав, що як вернеться, тоді; Зінькові-ж давно треба було одружитися, бо і в салдати йому не припадало йти та й жеребок він уже брав, так що-ж, коли не хоче? Нема, — каже — йому пари. Батько сердився: десь у своїх книжках начитав мабуть такого. Мати хоч і гнівалася, що нема їй помочі, та не дуже, бо працювата й тиха Денисова Домаха — он та білява молодиця, що тепер пораяється біля печі — годила свекрусі. А так докорити Зінькові нічим не можна було: і тихий і працюватий парубок і непитущий... не такий запальний хазяїн, як Денис, але-ж таки хазяйновитий. Та найдужче матери любила отсього Романа: таке воно змалечку було моторне та цікаве і з себе гарне, — то вже було мазунчиком у матері. А далі на службу пішов, на чужині п'оневірявся, — хіба-ж і не жалко? І стара Параска, забуваючи, що їй треба взяти з припічка та й поставити на стіл миску з варениками, спинялася біля печі, дивилася закоханими материними очима на сина і думала:

— Боже, яке-ж гарне! Брови як на шнурочку, вус чорненький, ще й угору трохи закручений. Панич та й годі!

І батько радів, що син вернувся. Сам він прожив уже півсотні й шість літ, але сивина ледви починала проблискувати в нього у темному волосі. Він був ще при здоровлю,

здужав усе робити, а отсі три сини — такі косарі, що й трава перед ними горить. Хазяйство в нього добре було, а тепер ще покращає. За такими синами й забогатіти можна. Пилип уже трохи випив і тепер, частуючи гостей, радісний та добрий, розказував:

— Випийте, люде добрі, за здоровля моїх синів! . . . Вони в мене — як золото! . . . Хоч старших Бог забрав, так же сими щедро наділив, спасибі їм! . . .

— Що правда, то правда, сусіде, — дай Боже, щоб усе було гоже! Твої сини такі, що в кожного батька серце рослоб, на них дивлючись, — так проказував довгий і сухий Струк, беручи в Пилипа чарку.

Інші гості, потакуючи, кивали головами, а сини сиділи горді тією хвалою. Старший — уже поважний, з бородою, здоровий, як робочий віл; менший — ще молодий парубок з невеличкими чорними вусами й задуманими ясними очима; ті очі дуже нагадували батькові, тільки що в батька вони вже пригасли за довгі літа клопоту й праці, а в сина сяяли цілим сяєвом молодого вогню. Але найбільше дивилися люде на Романа. Він сидів на покуті пишній, у „піджаку”, обстрижений і рощесаний набік, по городянському; повне обличчя було біле, а гарний вус аж блищав на ньому. Тепер сей чепурний вид почервонів, бо парубок випив не одну чарку горівки; та він міг пити побогато і ще не був п'яний, а так — тільки починав хміль голову розбирати, і Роман де далі ставав усе веселіщий та хвалькіщий на язик.

— Чого-ж се ти, небоже, — питав його дядько Охрим, — не зараз до дому вернувся, як службу відбув? Адже замалим не год ще прогаявсь.

— Таке дело случилось, — відказував Роман. — Как вишел я з служби, — зараз должность мне предложили, очень даже харошую: триста рублей жалования.

— О, се добра служба, — триста рублів! — озвався сват Манойло. — А яка-ж то служба?

— А така — швейцаром при палате. Ну, я там почал служить, а потом затосковался по своему роду. Нивжли, — думаю, — я в своей родине не могу приличной для себе должности получить? Бросив усе і прийшов.

— І добре зробив, синку, — казала мати, — бо й нас ізвеселив.

— Тепер тільки одружиш, свате, дітей тай забувай горе, — казав до Пилипа Манойло.

— Та я з дорогою душею, — усміхався Пилип, — аби сини!

— Пождіть, батюшка, — будемо й женіться, — вот тільки дольжность получим, — відказав Роман.

— Образований чоловік може завжди собі дольжность получить, — озвався Денисів кум Терешко. Він колись, ще за панського права, був біля панів у дворі, іноді й сам любив закидати „по образованому”. Йому дуже сподобалось, як говорить Роман і самому схотілося докинути слівце, щоб знати було, що й він не аби хто.

Батько й інші гості думали: „Ач, як набрався Роман науки! Так і ріже по панському”! Їм здавалося, що Роман дуже добре потрафляє на панську мову. Тільки сивому мовчазному Корнієві Грабенкові та Зінькові не подобалось, що салдат ламає язика.

А Пилип із Пилипихою все припрошували та частували. Обличчя в гостей почервоніли й спітніли, язики починали чеплятися за зуби, хоч голоси де далі ставали все гучніші та гучніші. Тільки Зінько був зовсім тверезий, бо він не вживав горівки, та Роман бадьорився. Але й йому вже так ударило в голову, що аж млісно стало, і він пішов з хати на прохолоду. Зінько й собі вийшов мов би за ним, а просто того, що не любив дивитися на пнях. Обидва вийшли у двір.

Була неділя і на вулиці вешталось чимало народу. Ішли парубки в святкових чумарках і добрих поясах, сміялися й погукували на дівчат, а ті, хихикаючи й щебечучи, проходили вулицею, маючи ясноколірними стрічками. Попід хатами, на призьбах та на колодах, скрізь сиділи баби, лузаючи насіння, часом і чоловіки з люльками в зубах, і розмовляли про всякі новини та про хазяйські й хатні справи.

І під Сивашевим двором лежали колоди, — добрий хазяїн Пилип давно вже стягав деревню на нову хату синові, — і чути було звідтіля гомін. Через низенький тин цікаво зазірало на нового салдата кілька дитячих і дівочих, білих і завітчаних по святочному, голов. А в дворі в сусіда Струка стояло біля тину і дивилося двоє дівчат: Струкова дочка з його наймичкою Левантиною.

— А, дівчата! — гукнув Роман. — Нада й їм празник устроїть. Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купуй канхветов, пряників, орехов — для насладженія деушкам. А ти, мальчик, — кивнув він на хлопця, що зазирає через тин, — получиш пятак, — катай до музики Матвея, — пушай іде сюди. Пушай дівчата знають, когдa вернувся со служби Роман Пилипович Сівашов!

Хлопець метнувся по музику, а Зінько якось нехотя пішов до крамниці.

— Дівчатка! Хадіть сюди! Веселіться будем! — закликав Роман.

Дівчата соромились увіходити, хоча Струкова дочка вже вибігла з свого двору на вулицю, витягнувши за собою й Левантину. Роман вийшов з двору. Між дівчатами було кілька й парубків. Роман покликав і їх:

— Хадіть, щоб дівчатам веселей було!

Парубки не хотіли йти без дівчат, а дівчата соромились без парубків. Врешті білява Химка, жвава й моторна, схопила подругу за рукав і потягла до Сивашів у двір.

— Коли йти, так уже ходім! Що там ще трихи-мнихи мняти!

За нею посунули й інші дівчата й парубки. Незабаром прийшла музика — дві скрипки й бубон. Зінько приніс ласоці. Романові хотілося сьогодні показати себе. Метнувся у хату, виніс фляшку горівки, почастивав музик, хотів частувати й дівчат. Вони пишались, відвертались і казали:

— Отсе-ж таки! Хіба-ж таки ми її пемо? Таку гірку!...

І не схотіли пити.

На складках деякі таки ласувались на чарку, але тут було сором.

— Не хочуть горкого, — дамо їм сладкого! — гукнув Роман, беручи цукорки, пряники та горіхи. — Получайте, дівчата!

Дівчата й досі соромились, і ні одна не хотіла брати перша.

— Ех, ви! какії несмелі! — посміявсь Роман. Побачивши біля себе Левантину, він силоміць упхнув їй в руки торбинку з ласощами й промовив:

— Роздавай подругам!

Делікатне довгеньке Левантинине обличчя відразу взя-

лося полум'ям. Вона держала в руках ласощі і не знала як би їх збутися. А Роман стояв перед нею, сміючися до неї з під вусів, блискаючи на неї смілими очима. Левантина спустила свої темні очі, довгі вії виразно зачорніли на рожевому личку. Роман зареготався й відійшов, а Левантині зробилося ще дужче ніяково. Дівчата почали штовхати її, шепочучи:

— Ну, чого стоїш? Роздавай!

Та вона мов не чула того і все стояла нерухома, а дівчата сміялися.

— Отся ще!... моняється!... — скрикнула Химка і вхопила в неї з рук ласощі. — Ось я, дівчата, роздам!

І почала роздавати. Кождій хотілося взяти більше, але всі брали потроха, бо соромилися. Тимчасом озвалася скрипка, вдарив бубон. Танцюриста Химка кинула й ласощі.

— Отже не видержу!... Ой танцювати хочу!

Парубки вже тимчасом випили з Романом по чарці. Змежи них зараз і знайшовся один до пари Химці.

— Ех, гуляй душа! — скрикнув він і вдарив ногами об землю.

Химка танцювала гарно й легенько, парубок силкувався не податися перед нею. Молодіж оточила їх колом. Де далі пара танцювала все палкіше й палкіше, запалюючи до танцю й інших. Незабаром з натовпу вирвалася й друга пара. Перший парубок, натомлений, скоро кинув танець, але Химка не вгавала. Вона крутнулася, аж стрічки високо замаяли в повітрі, вхопила Романа і потягла його в швидкому танці, сміючися й моргаючи на нього веселими очима. Але Роман, проходячи попри Левантину, що стояла не танцюючи, вхопив її та й закрутив у тому танцюристому крутені. Збентежена з такої несподіванки, дівчина спершу ніяк не могла потрафити в лад, але згодом якось утрапила, і самі ноги, слухаючи музики, робили що треба. А їй чогось було так сором, і вона не гляділа ні на кого і все думала про те, що Роман танцює перед нею і дивиться на неї своїми смілими, аж незвичайними, очима, і не могла звести на нього погляду. Їй ставало все більше та більше ніяково, здавалося, що всі її саму тільки й пильнують, дивуючися, що вона так довго танцює з Романом. Вона вихопилася з танцю й покрилася в гурті. Не зосталася й з дівчатами, а зараз же нишком подалася через перелаз у двір до свого хазяїна.

А музики тяли тимчасом з усієї сили, парубки й дівчата танцювали, аж подвіря гуло, ясноколірні стрічки маяли в повітрі, брязкало намисто на задиханих грудях, а з завітчаних голів падали на землю квітки, і дівчата й парубки топтали їх ногами.

Почувши музику й танці, вся бесіда давно вже вийшла з хати подивитися на молодіж. Старий Сиваш забурчав спершу, що не слід було вулиці робити в дворі, але мати оступилася за Романа:

— І-і старий! мовчи вже! Тільки сьогодні дитина прийшла, повеселиться схотілося, а ти вже й гніваєшся! Може він собі тут пару знайде. Давай краще сядемо на призьбі та подивимось, як молоді веселяться, то може й ми помолодшаємо.

Пилип тільки рукою махнув. Старі гості подивилися на молодіж і почали прашатися, бо вже вечеріло. Молодіж ще трохи потанцювала та й подалася з двору на вигін — кінчати там свято. Дома матірки й батьки сварилися, що вже вечір, а дочки й сини не йдуть коров доїти та товар напувати. Але тим було не до того: Роман післав ще по горівку, почаствував сього разу вже й дівчат, і довго чути було на вигоні музику й співи, танці й голосний молодий сміх.

Але Зінька там не було. Побачивши, як Левантина втікла з танців, і знаючи, що в неї в дворі нікого немає, він пішов до себе на тік, з току перескочив у свій садок, а з свого в Струків, — чи не побачить там дівчину.

Мати нападається на нього, що він досі не одружився. А коли-ж він і справді собі пари не може знайти? Є й гарні дівчата, і роботящі... навіть є й багаті... та все йому не під думку. Йому треба таку жінку, щоб він про все з нею міг говорити, щоб усю свою душу міг їй відкрити... А то він тут так живе, що ні з ким і поговорити по щирости. Що правда, про хазяйство і про все таке можна і з батьком, і з матір'ю, і з братом розмовляти... так сього йому мало. Йому хочеться все знати, все розібрати: як воно і через віщо і нащо робиться.

Колись заманулося йому вивчитися читати. Так схотілося, що не мав спокою, аж поки вивчився. Школи в них тоді ще не було, так він віддав дякові рублів із десять мабуть, аж поки той навчив його. Тепер Зінько читає, та тіль-

ки якось не дуже ще розбирає тії книжки. А хотілось би йому розбирати і знати багато... про все... От хоч би й про те — чого так люде живуть? Тут тобі такий убогий, що нічого їсти, а там такий богач, що гроші міркою міряє. Один кривавим потом умивається та робить та дбає, а другий, ледащо, лінується... або ще пе... а то й красти піде... Не вже не можна кращого порядку завести? Мабуть про се в книжках пишуть, та тільки він не знає тих книжок. Де-ж таки, щоб вони в таке мале село та доходили? Тут про них ніхто й не чув. Хотів Зінько про се кого распитатися, так кого-ж? Дяк саме божественне знає, писар — самі волосні діла, крамар усе на щотах кидає та записує гроші... до бачушки Зінько не посміє піти, а до вчителя ходив, так і вчитель же... хоч по книгах знає і всяку науку, а як Зінько запитався його про своє — як би кращий порядок завести, — то він тільки рукою махнув: „Се, — каже, — не твоєї голови діло. За порядком начальство доглядає. А ти, коли хочеш добре жити, — роби, не п'яч, — от і все!” Се Зінько й сам знає, та тільки що сього мало...

Де-ж се Левантина? Чи не в хаті заховалась? А він хотів би погомоніти з нею. Тиха, роботяща, добра дівчина... І з себе гарна... Як би йому таку жінку, та тільки щоб не таку вже... просту... Колись він заговорив з нею про дощ, що він буває з пари, а вона тільки засміялася та й утікла... Як же він розмовляти-ме з нею про те, що йому душу займає? А в тім... вона ще молода... сиротою по наймах зросла, ніякої науки їй ніхто не давав... Ще й дивно, що вона такою доброю дівчиною зросла!... А як би Зінько з нею одружився, то можеб її й читати можна навчити... і до своїх думок прихилити... Так думав Зінько про Левантину і почав придивлятися до неї, зачіпав її розмовами. Дівчина червоніла, але розмовляла з ним залюбки. Та Зінько був дуже несміливий з дівчатами і все боявся зайняти Левантину так, як парубки займають тих дівчат, що люблять.

Тепер йому дуже схотілося погомоніти з нею... От, щоб хоч забути ту п'яну бесіду! Не любить того Зінько... Але дівчини нема нігде — ні в садку, ні в дворі. Може куди пішла... Зінько перескочив назад через тин у свій садок.

Незабаром мати загукала його. Упоравшись по хазяйству, Зінько пішов спати в садок, — беріг садовину. Та тіль-

ки заснути не міг: все тії думи його не покидали. Може Роман... він чудний якийсь... не подобалося Зінькові, що він так величається і язик ламає... А про те — мабуть він багато бачив, багато знає. Бо й справді — по великих городах бував, письма в салдатах навчився. Мабуть він зможе розказати Зінькові про таке, чого Зінько сам не здоліє розібрати. Треба з ним поговорити... Не сьогодні, бо сьогодні мабуть він ще не скоро з вулиці вернеться, а колись...

Небо давно вже сяло над землею своїми зорямими ша-тами, а Зінько все не спав. Дума за думою снувалася в голові, ішла одна по одній, як хвиля за хвилею... По хатах давно вже сплять, затихли вже й дівчата й парубки на вулиці... і дерева дримали, схилившись над ним, і дримала зелена трава і в вісні лоскотала йому обличчя, як він доторкався до неї, ворущучись... А високе й глибоке-глибоке небо жажтіло й тремтіло живим світом, і зорі здавалися великими й розумними очима блискучими... Вони дивлються так ясно, мов хочуть зазирнути Зінькові в душу, подивитися, що там є. Дивлються такими великими, великими очима... Як у Левантини... тоді, як вона співає сумної пісні... Вона дивиться й співає... і любо, любо стає... і хилються віти... і всміхаються зорі...

І Зінько заснув під Левантинин спів, не знаючи, що Левантина справді вийшла в свій садок і співала, приваблена сяєвом безкрайого неба, напоена солодкими пахощами чарівної ночі — тихої, як сон маленької дитини, ласкавої, як погляд матері...

II.

Другого дня Роман устав пізно. У нього боліла голова, бо вчора таки добре випив. Він почав згадувати минулий день, лежачи на соломі в стодолі, і гнівався сам на себе, що „завів кумпанію” з парубками й дівчатами. З дівчатами воно ще нічого, до дівчат Роман охочий, а от на вулицю не треба було з ними ходити. Йому не годиться за панібрата з ними бути, а він учора, хильнувши, се й забув. Ну, та се ще не біда, він зараз покаже, що він не те, що вони, а бери вище.

Роман устав і пішов у хату. Батько з Денисом та з Зінком уже поснідали й поїхали на поле — останні копи забирати. Мати щось метушилась біля печі.

— Виспався, синку? — ласкаво озвалася вона. — Сідай же та будеш снідати.

— А от умиюся.

Умився, росчесався і сів за стіл. Мати подала галушки з салом. Роман ще нічого не робив, то й не виголоднівся, а галушки були з простої гречаної муки і здавались йому не смашні. Зів галушку, дві та й положив ложку.

— А що-ж ти, синку, вже й не хочеш? — здивувалася мати.

— Штось есті не хочеться, — відказав Роман і встав зза стола. — Треба пойтить проведать старих знакомих, — додав.

— Піди, синку, піди, відвідай!

Роман надів піджака й картуза з білим верхом, тоді глянув на чоботи:

— Ех, вакси просять! Ну, нехай другим разом! — і пішов з хати.

Вийшовши Роман з двору, спинився, не знаючи куди йти. У нього були колись товариші парубки, — тепер уже всі жонаті хазяїни, — та йому не хотілося до них іти: що там від них він цікавого почує? Хіба піти, щоб побачили, який він тепер став? Так же нікого дома нема, — всі на роботі. Ну, та вже вийшов з двору, то пройдеться селом, а там може й надумає куди піти. І він подався вулицею. Ішов помалу, мов туди-сюди роззираючись на село, а справді дивився, чи хто його бачить, чи ні. Та всі люде поїхали на поле, тільки деякі баби поралися по хатах. На вулиці бігали самі діти. Один маленький хлопець, побачивши Романів піджак і чоботи з блискучими рівними холявами, гукнув через вулицю до трохи старшенької дівчинки:

— Дивись! дивись! пан іде.

Роман усміхнувся, — йому се сподобалося. Але дівчинка глянула на нього і відказала своєму товаришеві:

— Дурний! Со ти казес? То не пан, а салдат Сивасенко, мені мати казали.

— Еч, чортова патяка! — подумав Роман, — слова не вміє сказати, а ще й пащикоує. — Він сердито глянув на дівчинку і крикнув:

— Ну, ти тут! — і пішов далі, а та, перелякана, спершу мовчала, аж поки Роман відійшов геть-геть, а тоді, підбігши до хлопця, сказала:

— Людоцки, який страшний!...

А „страшний” пішов далі. Йому по дорозі була крамничка, а біля неї стояло двоє-трое чоловіків і жінка. Роман знав, що треба поздоровкатися, проз їх проходячи, але подумав собі:

— От іще чорт-зна кому куражку скидати! — і помину людей так, мов би їх і не помітив.

— Що се воно пішло? — спитав один дядько.

— Та се Сивашів салдат.

— Чи ба, яке пишне: іде й не здоровкається.

І дядьки з жінкою почали проміж себе судити Романа, що незвичайний, але він того не чув, а чимчикував далі і завернув на другу вулицю. Там побачив серед солом'яних покрівель залізний дах на невеличкому будинкові. Вгорі над дверима прибито було дошку з написом: „Народное училище”.

— А зайду до вчителя! — подумав Роман, хоч зовсім учителя не знав.

Увійшов у чималі сіни з кілочками й гвіздками по стінах задля школярської одежі. Став не знаючи в які двері йти, бо перед ним було їх двоє. Одні були трохи відхилені, і крізь них чути було розмову. Сердитий голос, говорючи „по панському”, кричав:

— Чому ти мене сапог не почістів?

— Двір чистив, — відповідав другий, мужицький старечий голос. — Хіба я вам лакей? Я — сторож.

— Нанялся сторожем, — должен бить учителю лакеем. Каждый день сапоги чисть!

— Та що се таке справді? Я громаді пожаліюсь.

— Плевать мне на твою громаду! Іді сейчас до Сучка і купи две колоди карт!

З дверей вийшов, бурчачи собі щось, сивий сторож.

— Чи дома вчитель? — спитав Роман.

— А он! — показав сторож на двері і пішов з школи.

— Кто там? — почувся з-за дверей голос. — Верно опять кто нібудь притиріл мальчіка! Ну й ідіоти! Хоть не говорі ім, что ещо рано!

Двері відчинилися від штурханця ногою, і на порозі став молодий хлопець з закрученими вгору вусиками, без піджака й жілета, в самій сорочці, позакладавши руки в кишені штанів.

— Тебе чево? — спитався він, але побачивши на Романі не мужицьку одежу, повернув інакше: — Вам чево нужно?

— Мое поштеніє! — сказав Роман, простягаючи руку.
— Сивашов.

Учитель дав йому й свою руку і покликав у хату. В невеличкій світлиці, з ліжком, столом і кількома стільцями, був нелад, пороскидувана одежа, недокурки з цигарок, на стіні гітара й рушниця, на столі стояв недопитий чай і фляшечка з написом: „Ромъ”; під столом спала собака. Учитель попрохав гостя сідати і надів піджак.

Роман сів, закинув ногу за ногу, витяг коробочку з цигарками, відчинив і простяг до вчителя:

— Не вгодно-лі — хорошее разліченіє.

Учитель взяв цигарку і вони закурили. Роман, ламаючи свою мову ще дужче перед „образованим чоловіком”, почав вияснити, чого він прийшов. Вернувся з города, ну, а на селі „сучно”, бо скрізь сама мужва, і нема такого чоловіка, щоб із ним можна було про „образовані” речі розмовитися, — тільки й є, що вчитель та врядник та ще писар... Так от він і прийшов...

Учитель почав уже розуміти, кого він перед собою має, — спершу він подумав, що се щось инше. Сам учитель був з таких, як і Роман: через двохласову сільську школу потрапив до вчительської семінарії. Як довчився в ній, то його мали настановити за вчителя в його рідному селі, але він сам того не схотів, бо там з ним усі будуть за панібрата. Був з тих учителів, що, вилізши з „мужиків” у „пани”, сидять як мога дуще відрізнитися від мужика, сахаються, як нечистої сили, знатися з ним і виглядають собі якої богатої управителівни, чи дочки грошовитого глітая з мужиків, чи хоч удови якого полупанка, щоб, оженившись, покинути нелюбе й нудне вчителювання та й перейти зовсім „на панську лінію”. Роман був перед ним уже занадто низький, бо вчитель нижче писаря, врядника та крамаря Сучка і не дивився. Тільки він ще непевний був, чи справді Роман

мужик. От призвище його... Сивашов... Сивашов... Не чуть у нашому селі Сивашова... Але враз і згадав:

— Та ви должно Пилипа Сиваша син?

Роман трохи почервонів і почав вияснити, що хоч сьому й правда, але всі його на службі звали „Сивашов“, бо як простий чоловік, то буде Сиваш, а як „образований“, то — Сивашов.

Тепер учитель вже знав, що нема чого йому знатися з Романом, — се тільки пошкодить йому, принизить його перед його „панськими“ знайомими. Надто він був сьогодні сердитий: учора звечера він мало не до світу грав в карти у батюшки і програв сім рублів. А в нього саме не було телер грошей, бо влітку на гроші скрутніше: зимою школярі (вони в нього муштровані!) раз-у-раз носять йому всякі ковбаси, сало, а то так і цукор навіть, то менше доводиться витрачати. А тепер усе з готовеньких грошей! Добре-ж, як він сьогодні (має покликати всю компанію до себе) та відіграє, верне своє, а як же ні? Все се гнівало вчителя, і він сердито сказав Романові:

— Ну, мне тепер некогда... У меня дело есть...

Роман почервонів і встав ображений.

— Как завгодно...

Він простяг був знову руку, але тепер уже вчитель не дав йому своєї. Зовсім збентежений, Роман швидше пішов з хати і чув, як слідком за ним учитель пробубонів:

— Всякій тебе хамлюга лезет знакоміться!

Поки вийшов Роман на вулицю, його збентеження **ми**нулося, і він тільки був страшенно лютий на вчителя за образу.

— До кого-ж би мені ще піти? — думав він і побачив зараз же біля школи волость. Повернув до неї.

Тут уже йому пощастило, бо виявилось, що писар був його колишній товариш. Батько його ще хлопцем віддав до школи аж у місточко, — там він і вивчився на писаря. Сей сам добре вмів „по образованому“ і радий був Романові.

— Сідай, брат, сідай! У нас у волості нікого нема: старшина, староста і всяке начальство подалося снопи возити, — так я сам тут і старшина, і староста, і все.

Роман сів біля столу, покритого зеленим, старим. скрізь чорнилом заляпаним сукном. Писар Григорій Павлович Ко-

паниця був таких літ, як і Роман, але вже добре відпасся на волосному хлібі, і його заялзений піджачок був вузький на гладкі плечі. Він крутив свою руденьку борідку і залюбки розказував Романові, який йому великий клопіт у волості, що старшина дурний, він сам усе мусить робити, і за себе, і за старшину справлятися, а плата мала, а „так собі посторонній дохід тоже не значітельно большой”. На домик так-сяк збився, а більше й ні з чого...

Тоді почав розказувати Роман, як він жив у городі — спершу в салдатах, а тоді на службі в палаті; тільки він уже не казав тепер, що був швейцаром, а говорив, що був „таким служащим, што, знаеш, надзираеть за йзданієм”.

Тоді збалакались за мужиків, і писар їх лаяв, що народ став неслухняний і все хоче, щоб на дурничку йому роблено, мов і не тямить, що хоч такси й нема, ну, а всякому звісно, що, опріч годової плати, треба писареві і за кожду роботу — чи за паспорт, чи за розписку, чи ще за що — окремо заплатити... а мужик, коли й скаже, що принесе мірку картоплі, то пришле тільки пів мірки... і так усе...

Гомоніли довгенько, аж поки писар сказав:

— Ну, знаеш що, Романе Пилиповичу? Хадьом до мене обідать! Пошаную тебе для нового знакомства!

Роман тому був дуже радий. Вже виходячи, стріли на порозі урядника Івана Ілліча, трохи старішого за них обох чоловіка, непоганого з себе, з підстриженою гострим клинцем борідкою. Писар зазнайомив його з Романом та й теж покликав до себе обідати. Сей хоч і пообідав, та не мав зараз що робити, то пішов.

Писар жив у гарненькому домику, прибраному по міщанському, з стільцями, з тапчанами, з комодою та стареньким „буфетом”, поставленим у найпарадніщу хату, з яснофарбованими малюнками під склом по стінах. Видно було, що добродій Копаниця даремне звав „так собі посторонній дохід” „не значітельно большим”. Гостей стріла писарка — молода, відгодована і свіжа молодиця-моргуха.

— Улясю, — сказав весело писар, — давай нам обідати та ще й швидко! Та ще й доброго!

— Буде й добре, буде й швидко! — сміючися привітно, відказала молодиця і побігла в пекарню.

Незабаром справді сиділи за столом. Писар витяг з кишені фляшку горівки і поставив на стіл

45014

— Доброхотное даяніє? — спитав, підморгнувши, урядник.

— З капосного Омелька, — відказав господар, — нада було-б больш, та вже хай буде й стольки.

— Всякое даяніє благо, а надолжити можна не тепер, то в четвер, — порадив урядник.

— Істинно! — згодився писар.

Випили по чарці, і хазяйка чарочку хильнула, і тільки взялись до борщу, аж у сніях щось затупотіло.

— А чи дома хазяїн? — почувся звідти грубий голос.

— А, Михайло Григорович! — сказав писар. — Ідїть! ідїть! дома! і він відчинив двері.

У світлицю ввійшов невисокий, але товстий рудий чоловік, убраний у гарну чумарку, з картузом в руках. Сього Роман знав, се був крамар Сучок. Хазяї почали садовити його за стіл. Він повагом, з протягом вимовляючи кожде слово, упевняв спершу, що вже пообідав і зайшов за ділом, але таки сів. Випили знову й почали їсти смашний борщ. Поки піділи, то мало розмовляли, але потім уже, по четвертій випивши (і писарка Уляся що раз по півчарочки), зробилися такі веселі й гомінкі. Роман бачив, як Уляся все моргала на урядника та припрошувала його. Сучка не припрошувала, але той і сам добре їв, важко сопучи. Пообідавши, позакурювали і пішли в садок — господар із Сучком поперед, за ними Роман, а позад усіх урядник з писаркою. Озирнувшись випадком, Роман побачив, як урядник займає Улясю за стан, а вона, сміючися, свариться на його пальцем, показуючи, що побачуть передні. І Романові відразу стало заздро й шкода, що не він займає червонощоку веселооку писарку.

В садку полягали й посідали на траві і знов почали розмовляти, кождий здебільшого про свої діла, і всі якось чеплялися за мужиків: одному мужики тим не догодили, другому иншим. Сучок казав, що мужик хитріщий за чорта, а урядник доводив, що хоч він і хитрий, але дурний, і розказав, щоб підперти свою думку, про дурного Хому, як він мило поїв. Усі страшенно реготалися, а захочений оповідач докидав одну по одній ще й инші брехеньки про мужиків: про те, як мужикови перемінили його хахлацьку голову на чортову; про те, як салдат і хахол кипіли в пеклі в казані: чорт сказав: Салдат! — А салдат: Ась? — Ну, вилазь!

— Тоді до хахла: Хахол! — Шшчо-о? — Ну, сіді іщо! Вот тібе за хахлацький язик — у пеклі сиди.

Всі знову реготалися, а писарка навіть кричала тоненько:

— Ах, прелість! Ах, прелість!

Вона служила в панів за покоївку і там навчилася так кричати.

Потім повернулися в хату і пили чай і знову весело гомоніли.

Сучок пішов, бо йому треба було в крамницю, але Роман з урядником досиділи аж до вечера.

В хатах уже посвітилося, як Роман вертався до дому. Як увійшов у хату, — сімя саме вечеряла.

— Бач, от йде й наш прибудда! — озвався, ласкаво сміючися, батько. — Де се весь день швендяв?

— От, хіба в нього нема тут добрих людей знайомих! — і Роман почав розказувати, що він ходив до вчителя і так гарно з ним познакомився, а тоді був у писаря, і як добре його там прийmano...

Мати раділа, слухаючи, як її сина гарно витають, інші мовчали.

— Та сідай уже, синку, ближе до столу та вечеряй! — припрошувала мати.

— Вот я таких страв наївся у писаря, што вже міне вашої вечері не хочеться.

Матері се трохи не сподобалося, що син понижає її страви, але він того не помітив і знов почав розказувати про писаря: як він гарно живе та як добре бути писарем.

— Та воно добре, — озвався Зінько, — та тільки ще краще булоб, як би писарі більше по правді робили, а то... он і сей такий, що примів би, — дві шкури з тебе драв би.

— Ну, се, братуха, пустяк дело, — сказав Роман, — на то шука в морі, щоб карас не дрімал. Кожен з свого ремесла можіть сібе бариш брать.

— Нехай і бариш, та не здирство, — озвався батько, — а то сей був такий харпак, що сіряк на хребті не держався, а тепер уже бач у які достатки з тих баришів убився. Та ще й величається: мужики — дураки! Ти-б, Романе, краще не водився з ним: він тебе на добро не напутить, а люде про тебе погане казатимуть.

— А какое міне вніманіє до людей? — відказав Роман, здвигаючи плечима. — У нас своя кумпанія. Ну, што там розбалакувать, — время спать!

Забрав одєжу і пішов спати в клуню. Умошуючись на соломі, згадав, які високі й мягкі подушки, квітчастою ковдрою застелені, він у писаря бачив. І йому стало заздро і схотілося такої саме гарної світлиці, мягких подушок, доброї страви з горівкою і червонощокої жінки... А хата батькова здалася йому такою негарною й чужою... та й люде в тій хаті... Велика штука, що вони йому свої. Коли-ж вони такі... мужики!... І по правді урядник та писар з мужиків сміються, бо вони живуть так... зовсім „без понятія, как настоящая необразованая животная“. Хіба-ж він може так жити? Коли-ж він тепер зовсім инший чоловік став.

Він все думав про се і не міг заснути. Поруч із тим, що він бачив сьгодні, згадувався йому город, вулиці з ліхтарями, світлиці в палаті, де він був за сторожа... цирк — оттуди що дня ходив би! А тут ся тісна хата з лавками, з рогачами... Сей батько або Денис, що як скаже слово, то так і верне язиком „на верле“... Репана мужва аж смердить! А там, у городі, зовсім не такі люде... А дівчата!... І він почав згадувати городянських покоївок та куховарок, які були до нього ласкаві... Ах, чорт його знає, Машка мабуть плаче тепер! (Гляди, що ще дитина буде!). Та хіба сама Машка? Були й поперед неї...

Устав, не могучи лежати, накинув піджака і вийшов з клуні. В кінці садку, що був зараз же сумежно з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню.

— Що воно співа в нашому садку? — подумав Роман, перескочив через тин, і пішов садком.

Співало не в їх, а в садку в сусіди в Струка. Роман переліз і через Струків тин і потихо пішов поміж деревами униз до річки на той голос. Незабаром він побачив дівочу постать. Видно, що прийшла по воду, бо на землі стояли ведра, але вона забула про них, причарована сією тихою ніччю і ніжно-звабливим плюскотом темних хвиль біля своїх ніг... Стояла й співала.

— Мабуть Струкова наймичка. — подумав Роман, і йому згадалось її делікатне обличчя з довгими віями на що-

ках і тонесенький стан, — так він тоді в танці обкрутив її, обхопивши за стан рукою... Вся зачервонілася, задихані молоді груди високо здіймаються... вихопилась і втекла...

Роман тихо-тихо підійшов до дівчини. За співом вона почула його тільки тоді, як уже біля неї стояв. Жажнулася:

— Ой Боже! Хто се?

Хотіла вже тікати, але він придержав її за рукав.

— Се я... Роман...

— Чого-ж це ти... ви тут?

— Послишал, как пайош та й прийшов.

— Ото-ж! Чого-б то ви до мене прийшли!

— Того, што харошінька! — і він хотів обняти її за стан, але вона випручалася. — Как тібя звать?

— Левантиною...

— Харашо! — і він таки обняв її й притулив до себе.

Але вона зараз відпхнула його, вирвалася і, покинувши й ведра, як коза дика, втікла, скрившись за деревами.

— Еч, яка прудка! — подумав Роман. — Моторна! А ловка дівчонка, — треба-б заходиться коло неї!

Постояв ще трохи, дожидаючи, чи не вернеться по ведра. Не верталась. Пішов до дому в свою клуню.

Туди вже тимчасом прийшов спати Зінько.

— Я думав, що ти вже спиш, Романе, а ти ще ходиш.

— Не спіться какось.

— От і мені часом не спіться. Усе думки обнімають, та й спати не дають.

— Думки? — сказав Роман, і Зінькови на мить здалося, немов сказав трохи глузуючи. — Што за думки?

— Та всякі... От учора я все думав: як його так зробити, щоб усім людям добре на світі жилося? А то от хоч би, сказати, про землю... Такого народу намножилося і де далі, то все більше й більше людей на світі стає... Людей більшає, а землі не більшає... Ну, тепер скрутню людям жити, а де далі все скрутнійше буде... і так колись зробить-ся, що не ставатиме людям того, що земля може зародити... Що-ж тоді робити людям? Хоч з голоду гинь!

— Вот штука! — відказав Роман. — Не станет тут чого есті, прикажуть переселяться на друге место та й шабаш!

— Та я-ж кажу: а як і на другому місці так буде? По всій землі так. Що тоді буде? Може про се в книжках, або

що, пишеться? Тебе добре навчено в салдатах, Романе, то ти се повинен знати.

— В яких там книжках? — відказав Роман. — Вот, будуть і що такіі книги печатать! Про ето начальство само знаєт, как і што.

— Ні, — не згодився Зінько, — от я читав одну книгу про чужі краї, так у ній...

— А, пустяк вніманія! — перепинив його Роман. — Лучче давай спать!

Він відвернувся, мов хоче спати. Він був мало письменний, книжок не читав, хіба часом анекдоти про Балакирева. Тепер він бачив, що Зінько за нього більше письменний і щось знає таке, що Роман його не знає, і йому стало ніяково. А Зінькові здавалося, що Роман менше знає, ніж спершу, він, Зінько, думав про нього.

Другого дня вранці батько зайшов у клуню, збудив Зінька й Романа і звелів обом іти на тік молотити. Зінько зараз устав і пішов, а Роман довго ще огинався. Йому зовсім не хотілося молотити, трохи навіть сором було до чорної роботи братися. Що се батько собі думає? Що він буде йому в гною ритися, волам хвости крутити? Не піти отсе та й годі!

Одначе сього разу ще не зважився сперечатися з батьком і пішов на тік. Сонце ледви починало визирати зза обрію, було росяно й холодно і Роман аж тремтів. На току вже були батько й брати.

— А що, брате, холодно? — озвався Денис. — У вас там по городах тепер ще сплять. Та дарма! Як ціпом помагаєш, то так загреєшся, що й потом тебе вмие.

Роман нічого не відказав, взяв ціп і став блище до Зінька. Ударило чотири ціпи: три сміло й важко, один якось не до ладу. Роман зовсім відвик від сієї роботи. Він не потрапляв у лад, замість що уцілити бичем, бив у сніп кінцем ціпилна, а бич завертався вгору і заскакував назад. Він розсердився й гупнув з усієї сили. Бич відірвався і вдарив Романа по руці дуже боляче. Роман кинув ціпилно й лайнувся.

— Еге, синку, — озвався батько, — та я бачу, що тобі треба довго привчатися, щоб знову добрим молотником стати.

— На чорта я буду привчатися? — визвірився сердитий

Роман. — Разлі ви думаєте, що я буду гупать тут із вами по осятках цепом?

— А хіба-ж ти думаєш, що хліб сам буде робитися, сам і в рот кластиметься?

— І без етого дурацкаго дела сит буду!

— А ну, як?

— Разлі я сібе служби не знайду? Вот пойду в ікономію і прикащиком поступлю.

— А що-ж, добра штука, — відказав спокійно батько. — Аби прийняли.

— Ішо-би! Їм образованих людей нужно.

— Та... казала й Ганна, що вона рада за пана, так пан, клятий, не бере! — засміявся Денис.

— Ет, ви з вашими мужицькими вигадками! — розсердився Роман, кинув ціп і пішов з току.

Батько з синами зирнулися, але ніхто нічого не сказав, і ціпи знову загупали по повноколосих снопах, далеко озиваючись у свіжому живущому повітрі веселого, сонцем осяяного ранку.

Сердитий Роман, не заходячи в хату, подався просто на село і опинився в урядника. Там він потрафив на чай, напився його добре, потім ще посиділи та побалакали. Романові хотілося, щоб його zostавлено й обідати, так господарі або не догадались, або не схотіли того. Довелося йти обідати до дому. Прийшов, як уже всі пообідали, і обідав сам. Мати, щоб йому догодити, зарізала й зварила курку. Виголоднівши Роман, не зіставив з неї нічого. Попоївши, зараз подався знову з дому.

Почув, що сьогодні тільки прийшов до Гриценків їх салдат, так і повіявся туди. Він з ним не в одному полку був, та те дарма: салдат, то вже однаково, що й товариш.

Гриценки були вбогі люде і не закликали бесіди так, як Сиваші, але і в них були гості: двое-трое родичів. Білявий поганенький салдатик сидів за столом радий такий, що аж сєє, і распитував про хазяйство, про родичів, про товаришів, бажаючи знати все, що сталося на селі, відколи його не було дома. Романа посадили за стіл, шанували...

Вернувся Роман додому аж увечері і ляг зараз спати. Другого дня пішов зранку, поблукав по гаях до обіду і при-

йшов додому так, щоб знов обідати самому. Вже жінчав обідати, — увійшов батько з току.

— А де, Романе, був? Чи не в ікономії?

— Де був, там був! Поспіємо ще з ікономією!... Современно все зробіться. — Та й вийшов з хати.

— А що, стара, робитимемо з синком-салдатиком? — запитав Пилип у жінки, як Роман вийшов.

— А що-ж там робити? — відказала Параска питанням, мов не розуміючи, бо се справа про її мазунчика була.

— Де та як будемо добувати, щоб йому на панування настарчити?

— Отсе ще що вигадай! Дитина тільки приїхала, натомилася, — і відпочити не дасть. Оклигає, то й до роботи візьметься.

— Ні, каже, що не хоче братися, а буде в ікономію прикащиком поступати.

— А може-ж і поступить! Він же в нас образований.

— Треба там таких!

— Ти вже нападешся! Перечасуй, то й побачиш, що все добре буде. А то ти як почнеш гримати, то тільки сварка счиниться.

— Добре, я перечасую, помовчу трохи, — побачимо, які з нього люде будуть.

І батько справді замовк і не казав Романові нічого.

III.

Три дні минуло тихо; на четвертий Роман попрохав у батька карбованця.

— На що? — спитав батько.

— А што-ж я без копейкі жість буду? Покуда дашов, — витратілся. І папірос не за шо купіть!

— Ге, хлопче! Як ми будемо на панські цигарки гроші переводити, то скоро в нас і хазяйства не стане, — відказав батько. — Нема в мене грошей.

Роман грюкнув дверима та й подався на село. Він гнівався на батька й на братів страшенно, лаяв їх мужвою не-тямушою, що не розуміють, як повинні поводитися з образованим чоловіком. Але він те знав добре, що як батько

затнеться, то вже з ним нічого не зробиш. Грошей він не дасть.

Треба справді піти в ікономію: а може пощастить. Ікономія була велика і людей там служило багато. Роман зараз же й пішов у контору до управителя.

— А що скажеш? — спитався той.

Роман почав вияснити, що служив на службі і хотів би мати якусь пристойнішу, ніж проста хліборобська, роботу.

— Яку-ж то роботу? — допитувався управитель.

— Хотів би прикащиком.

— Еге, не треба нам прикащиків, бо всі є. Та й хіба-ж ти знаєш хазяйство? Був у салдатах, служив десь швейцаром, а до хазяйства пнешся? — і управитель повернувся був до свого діла, але зараз же знов озвався: — Хіба що... От у контору мені треба одного чоловіка... Тільки, щоб добре письменного. Письменний?

— Так тошно.

— Сідай, пиши!

Роман сів і взяв перо у руки, а управитель, не дивлячись на нього, а записуючи щось у велику книгу, почав проказувати йому, що писати. Ні перо, ні пальці ніяк не слухали Романа, і ледви встиг він вивести дві перші слова, а вже той наговорив йому їх зо два десятки.

— Позвольте, — я не послышав, как ви сказали... — припинив його Роман.

— Не оставайся позаду!

Управитель проказав йому знову все з початку.

Роман знов ухопив кілька слів, а все инше загубив.

— Позвольте, — не вслішусь...

Той глянув на писання і побачив, що з усього проказаного написано кілька перших слів великими недотепними кривими карлючками: Роман ледви вмів писати.

— Піді-ж спершу навчись писати, а тоді приходь. У контору не годишся. Коли хочеш, ставай до молотілки.

— Ні, до молотілки не хочу.

— І добре, бо лінвих мені не треба. Іди собі!

Роман вийшов зажурений і сердитий.

У нього ще було в кишені трохи грошей, він зайшов у монополію, купив горівки і випив з горя зараз же під хатою на вулиці...

Другого дня вранці стара Сивашиха полізла в скриню; довго там щось перекидала аж на дні, а тоді витягла якийсь вузлик. Звідтіля вивязала карбованця і як Роман увійшов у хату, віддала йому.

— На тобі, синочку, карбованця, бо батько не дасть, а тобі треба.

— От спасибі, мамо, хоч ви по людському до мене, — не так, як батько.

— Та тільки ти, синку, шукай собі роботи, а то буде в вас гнів та сварка з батьком та з Денисом.

— Ходив уже в ікономію.

— А що-ж?

— Взяли-б з дорогою душею, так всі прикащики є. Хоч я й салдат, ну — неможливо для міня человека прогнать.

— Правда... От лишенько... А може ще де пошукати?

— Найдьом! Не поспішайте! Усьо будеть у свою припорцію і на меньшом разстоянїї.

А сам собі Роман думав: мабуть у матері не один вузлик з карбованцями. Треба так підкрутити, щоб вони його рук не минули.

Збігло ще тижнів з півтора. За сей час Роман дужче зазнайомився з крамарем Михайлом Григоровичем Сучком. Спершу він тільки в крамницю до нього заходив, а далі й до дому, — раз навіть обідати його zostавлено. Їли добре, через те мабуть й гладкі були і сам Михайло Григорович, і його жінка Агахвія, і дочка їх Горпуша, дівчина років дев'ятнадцять. Сучкові Роман розказував, що він поки так собі, нічого не робить, розглядається, до чого братися: чи службу брати, чи комерцію заводити, і натякав, що в нього є на ту комерцію гроші. Се він вигадував на те, щоб Сучок його мав не за аби що. А той йому так: і вірив, і не вірив, а проте до себе пускав.

Зазнайомився ще Роман і з дяком та з якимись „служащими” на залізничій стації. Туди Роман ходив розпитатися, чи не треба на залізниці жандарма, — хотів ще туди податися, але на ті посади брано тільки унтер-офіцерів, а він був простий салдат. Роман раз-у-раз ходив по своїх знайомих і радий був, як траплялося там напитися чаю, або що смачне зісти, бо дома того не було. Дома він так таки нічого й не робив; тільки посправляв собі вудки і ходив на

річку рибу надити. Що вловить, — приносив матері, а вона йому варила юшку, — „вухою” він її звав, — або пекла рибу в сметані. Він підлещувався до матері, щоб видурювати в неї грошики, і мати справді йому давала з своїх схованок — поки було що давати. Він їй розказував, що його скрізь так гарно приймають, і ось-ось уже він мати-ме службу, а зараз не можна, бо... щось там вигадував!...

Тимчасом по селі пішла чутка про те, як Роман ходив найматися в прикащики, і як управитель давав йому писати. Парубки й дівчата на вулиці почали глузувати з Романа, — звісно не в вічі, бо він на вулицю не ходив. Але одного разу се почула й Левантина. Вона вступилася за нього.

— І чого-б я сміялася? Як не пощастило чоловікові, то хіба вже він і поганий? Та може-ж те все ще й брехня!

— А ти се з якої речі так його боронити заходилася? — крикнули дівчата й парубки та й почали сміятися вже з Левантини, прикладаючи до неї Романа. Вона розсердилася:

— Тю на вас! Чи ви не подуріли? Чого ви мені його на шию чепляєте? Подавіться ви своїм Романом!

Бачучи, що вона сердиться, облишили її.

А Левантина, як пересердилася та вертала до дому, то знов їй стало жалко Романа. І через що його так усі на глум взяли? Такий гарний з себе!... Чудний трохи з своєю „образованою” балачкою, та се всі салдати такі, як прийдуть, а як поживуть трохи дома, то й знову по людському говорять. Тільки погано, що він рукам волю дає. От уже вдруге він її перестриває в садку. Вперше вона його таки добре турнула, то вдруге він тихший був, хоч і не зовсім. Вдруге вона вже від нього так швидко не втекла, і вони трохи постояли, погомоніли...

Так думала Левантина про Романа і згадувала його гарні вуси і чорні брови і стан рівний...

А Роман і собі згадував Левантину. Вона йому дуже до вподоби припала. Як би її вбрати в панську одежу, то зовсім би як панночка була. Куди! Не всяка й панночка зрівналась би з нею! Та її й дражнять на селі панночкою. А се того, що мати породила її, дівчиною будши, як служила в панів за наймичку. Казали за якогось пафича... Мати вже померла, а дочка, як і матір, ходить тепер по наймах.

Роман був не дурний і незабаром помітив, що дівчині не

подобається його занадто сміле поведення і не проста мова. У городі дівчата до того позивали, а тут — ні. Роман надумав поводитися з нею так, як звичайно поводяться з своїми дівчатами сільські парубки. І говорити з нею почав тільки по простому.

Дівчина помітила, що Роман до неї вже не такий став, і сама подобришала трохи до нього. А що про нього погане казали, — вона те за водою пускала. Хіба люде не набрешуть? На неї саму таке раз-у-раз наплещуть! А він їй так усе гарно розказує про себе. Хоч він тепер і без служби, так що? Прийде та година, що й служба в нього буде, і житиме він паном діло. А що він дома нічого не робить, так раз, що він відвик від простої роботи, а вдруге, що він хоче краще навчитися писати, так не можна чорної роботи робити, бо від того пальці задубіють, зашкарубнуть, і ніяк не виведеш пером. Роман не дурив сим Левантини: він і справді разів кілька сідав учитися писати, та довго не міг висидіти, бо се було таки нудно. Він і в салдатах учився більше з примусу.

Роспитувався Роман Левантину й про її життя. Тяжке се було життя. До семи років мати тягала її з собою по наймах, а після семи й саму віддала в найми. Поки жива була мати, то тяжко було жити: все по чужих хатах та по чужих людях. Та скрізь поштуркують та шматком хліба дорікають. А вона того шматка хліба ніколи дурно не їла: тільки на ноги зопялася, то вже й велять хазяї менші діти хазяйські глядіти, або посилають гуси пасти, чи телята. Мати за гроші живе, а вона за харч своїми малими руками й ногами відбувала, хоч матері за те плачено менше, що вона з дитиною була. Та як умерла мати, то тоді вже й світ бідній дівчині потьмарився. Мати хоч і погримає, і побе було, та й пожалує, — Левантині й сонечко засміється. Тоді було Левантина гнівалася на матір, як та часом ударить, а тепер би й руки тії цілувала, як би били. Та важка земля на грудях. У наймах, кажуть, і батька не вжалієш. А вже сироту, то й не думав ніхто жаліти. Ходила й по снігу боса, їла й такий хліб, що собаці треба розмочити в помийниці, та й тоді вона не схоче. Що вже на вулиці хлопці та дівчата прикладки до неї прикладають, загадки: Вгадайте — що на світі найшвидче бігає? Левантина, як її хазяйка поти-

лишниками нагодує. Панночкою та приплентачкою дґражнять...

Децо з усього сього Левантина розказувала й Романові. А він жалів її, що вона така гарна та молода та поневіряється в наймах. Вона йому така вдячна була за ту ласку, бо мало її бачила, і казала про те, як їй і тепер важко жити в Струків, що дуже з неї знущається сердита й лаюча Стручиха. А одного разу Роман застав її на леваді, як вона сиділа й тяжко плакала. Стручиха побила її качалкою ні за що: хтось із хазяйських дітей збив лямпадку біля образів, а хазяйка звернула на неї. Левантина плакала й нарікала на свою долю, а Роман розважав її ласкавими словами і пригорнув до себе. Вона вже не пручалась і не чулася, як він її став цілувати, і вона його цілувала... плакала й цілувала і звала братіком і милим і рідненьким... і їй так гарно, гарно стало... і вона забула Стручиху з качалкою і все забула... сиділа з ним обнявшись і розмовляла... і зиралася з ним очима при місячному сяєві...

З того часу Левантина вже вважала Романа за свого парубка, за жениха і поводитися з ним так, як звичайно дівчата на селі з своїми женихами поводяться. І як звичайно на селі бувало, він став ходити до неї ночувати в повітку, і вони так любо розмовляли довгими ночами. І їй здавалося, мов того Романа, що так негарно займав її спершу, вже й не було. Він був такий, як і всі сільські парубки, поведився з нею чесно, по правді. І де-далі, вона його все дужче та дужче кохала.

А Роман, вертаючися від Левантини з повітки до дому, раз-по-раз думав: Доки-ж воно так буде? Його роспоганеній городянським життям удачі вже докучало чесне кохання, озивалася його звіряча природа...

А бідна дівчина того нічого не знала, не розуміла, віддавала йому всю свою душу і не помічала, що вона вже надійшла аж на край страшної безодні: ще раз ступни тією стежкою далі наперед, і враз зникне земля під ногами, і скрикнувши страшно, як птиця підстрілена, впаде вона туди вглиб, хапаючися руками за повітря, обриваючи тіло обостре каміння... і падати-ме довго, аж поки вдариться головою об останню в її житті скелю та й ляже на дно безодні вже бездушним покаліченим трупом...

Увесь сей час батько не займав Романа: дожидався. І синам звелів не займати. З Зіньком се легко було, бо той удався лагідної вдачі та й сам так думав, як і батько. Але Денис лютував страшенно: він, такий невсипущий хазяїн, працював до кривавого поту, відпочинку ніколи не знав і не знає, а сей дармоїд, се ледащо буде переводити добро, надбане його, Денисовою працею, дурно їстиме хліб, зароблений його руками! Та вже хоч би їв мовчки, а то ще й величається, ще й несеться! Де-ж таки се видано? Як се можна терпіти?!

Денис сього не розумів і сперечався з батьком та з матір'ю. Він був з тих селян, що поза господарством нічого не бачуть, а всю свою силу, всі свої думки й почування віддають одному — аби придбати більше, аби стати можливим хазяїном. Працюючи тяжко, не жаліючи ні себе, ні своїх, вони не розуміють ні інших думок, ні інших поривань, опріч тих, якими самі живуть. Через те Денисові Зінько здавався трохи дурним з його думками про книжки та про всякі інші, не хазяйські, справи. А вже тих, що стають їм на їх тяжкій дорозі, перешкаджають їм своїм недбальством, ледарством досягати більшого, таких людей вони ненавидять як найгірших злочинців і лиходіїв. Проти таких людей озивається криком кожда крапля їх трудовницького поту, кождий рух їх натомленого важкою працею тіла. І в них немає тоді жалю...

Але батько заборонив займати Романа, — сам хотів з тим, як прийде час, говорити. Денис досі звик слухати батька, то скорився й сього разу, хоч серце в нього й кипіло і він так поглядав на Романа, що той, без слів добре розумів, яким духом на нього Денис дише. Брати мало розмовляли, мало бачились, але проміж них уже зростала сліпа ненависть, поки ще німа, але дожидала тільки часу, щоб виявитися, вибухнути. І той час пристиг.

Одного разу Роман, проспавши, після безсонної ночі з Левантиною, трохи не до обіду, увійшов у хату і саме натрапив на батька з Денисом.

— А що, Романе, як же твоя служба? — поспитав батько.

— Прийде колись і служба! — відказав нехотя Роман.

— Чи вона прийде, чи ні, то ще хто його знає, — не

вдержав язика Денис, — а поки виходить так, що ти собі паном діло живеш, а ми на тебе робимо.

— А то-ж! На то я Богу-государю служив, щоб тепер з вилами до гною йти!

— Не говори дурниць, Романе! — озвався знову батько. — Адже інші салдати роблять мужичу роботу — он і Петро, і Карпенко, і Гриценко, — а тобі-ж чом не можна?

— Коли роблять, то й хай собі роблять, а я не можу.

— Еч, — не втерпів знову Денис, — пан! благородний! Вони не можуть мужицької роботи робити: біленькі ручки покаляють! Так не живи з мужиками, а йди до панів!

— Денисе, цить! — сказав батько. — Я буду говорити. Але було вже запізно.

— Ти мені не указ! — визвірився Роман на Дениса. — Можеш ти мать понятіє, необразована ти мужва!

Денис зовсім скипів. Побілів, зірвався з лави, стиснув кулаки і сказав, задихуючися зі злости:

— Тату! Виженіть його з хати, а то я його зараз бити-му!

— Ти смієш мене бити? — скрикнув Роман і кинувся до Дениса.

— Романе! Денисе! Покиньте! Що се ви робите? — спиняв їх батько. Мати скрикнула, а білява Денисова Домаха так і зацімліла, стоячи біля полу.

Брати на все те вже не зважали. Вони стояли один проти одного, як крейда, постискавши кулаки, важко дихаючи.

— Ти смієш мене бити! — казав тремтючи Роман. — Ти, негодяй! хам!

— Я негодяй! Ах, ти падло салдацьке, — скрикнув Денис, але в сю мить Романів кулак ударив його по обличчю і припинив йому слова.

Денис скрикнув дико, як поранений звір, і кинувся на Романа. Але той здоровий, відгодований, не знесилений на праці, в один мент збив його додолу під себе і придавив йому коліном груди.

Жінки заголосили, діти закричали і вчепились до матері; батько кинувся відтягати Романа, але нічого не міг зробити: розсатанівши, той ухопив брата за горло, а Денис силкувався відірвати його руку від своєї шиї.

В сю мить увійшов у хату Зінько. Побачивши лихо, ки-

нувся до Романа і штовхнув його з усеї сили. З несподіванки той упав на бік і Зінько відтяг його далі.

— Романе! Що ти робиш? Чи тобі й Бога не страшно?
— скрикнув він.

Роман зірвався на ноги і стояв усе ще зі стисненими кулаками, ладен зараз же знову кинутися на Дениса.

— Нехай не вязне!... — хрипко, крізь зуби сказав він.

Денис стогнучи встав і сів на лаві. Домаха припала до нього, голосячи. Роман плюнув і пішов з хати.

Ішов вулицею і сердився сам на себе, що вернувся з города на село. Як йому там добре було на службі! Звісно, він службу не по волі кинув, хоч і ховався з сим на селі. Він справді служив „при палаті” — хоч не швейцаром, так сторожем. Як би швейцаром, то нічого-б і не було. А то надало йому раз полаятися з швейцаром таки (випивши був), а той і пожалівся на нього, ще й виказав, як він одного разу піймав Романа, що той продавав казенні дрова. Тоді йому Роман дав карбованця, так він мовчав, а тепер виказав. Велика сторія, як продав який оберемок дров! А сам швейцар хіба того не робив? — тільки що ховатися добре вмів! Звісно, як прогнали Романа, то вже після сього важко було в городі знайти службу, та все-ж лекше, ніж тут. А тепер он-як тут жити!

Роман побачив перед собою монополію, зайшов туди і купив фляшку горівки. Тоді пішов до жидка. У „лавці” горівки не можна було пити, так зараз біля „лавки” жидок мав хатку і пускав туди людей, — так, ніби своїх гостей, а за те мав від кожної випитої фляшки плату. Навіть сам бігав по горівку. Роман прийшов туди і зострівся з писарем. Сей хоч уже й випив попереду, зараз же пристав до Романа, як той почав його частувати. Добули закуски, випили фляшку, а тоді писар післав по другу. Роман жалівся на батька й на братів.

— Чудний ти, Романе Пилиповичу! — відказав йому писар. — Як отак тобі колотитися з ними, то нехай тебе батько відділить та й годі. Тоді як хотітимеш, так і житимеш.

Романові ся думка сподобалася. Боявся тільки, що батько не послухає. Але писар упевняв його, що се дурниця, що мусить послухати.

Роман повернувся додому вже пізно ввечері п'яний і з заміром зараз же вимагати, щоб батько його відділив. Але, підійшовши до хати, побачив, що там уже погашено світло. Поторгав за двері, — засунені. Вилаявся і пішов спати в повітку.

Другого дня вранці ввійшов у хату, як там була вся сім'я. Ні на кого не глянувши, сів на лаві і сидів який час мовчки, торохтючи пальцями по столі. Всі мовчали, а батько, трохи дивуючись, поглядав на нього, думаючи, що може покається та прийшов помиритися з братом. Не казав нічого, — ждав поки сам озоветься.

— Знаєте що, тату? — почав Роман. — Как так нам жить, дак ви лучче одділіть мене. Оддайте мою часть, то я сам собі жити-му, а ви самі собі.

Се все він казав якось так, мов би то батько був винен за все, що було вчора. Старий Сиваш помовчав, а тоді спитався:

— А що-ж ти з своєю часткою робити-меш?

— То вже мое дело, що схочу, то й сделаю, — відказав саме таким робом, як і попереду, Роман.

— Та ще-ж вона поки не твоя, то ти вже мені скажи, щоб я знав, нащо давати.

— Тату! — озвався Денис.

— Мовчи! — перепинив батько, боячись вчорашнього. — Я й без тебе знаю, що робити, а коли не вдержиш язика, то з хати вийди!

— Може хазяйнувати-меш, Романе, на своїй частці? — питався знову батько.

— Не хочу я хазяйнувать, — кумерцію заведу, — відказав Роман.

— Кумерцію... Яку-ж то кумерцію?

— Какую схочу, такую й заведу, а ви должны мені мою частку оддать.

— Повинен, кажеш? — спокійно говорив батько. — А як не віддам?

— То пойду в волость, то вас і присилують оддать.

— Ну, поки там присилують, а тепер я тобі ось що скажу: підожди ще трохи, навчися поважати батька й братів та не кидатися з кулаками; навчися спершу знову робити, шанувати зроблене добро та не ходити в шинк до жида, то

годі я тобі й дам частку, як побачу, що з тебе хазяїн став. А поки сього не буде, то й з нашого добра нічого тобі не буде.

По тій мові батько повернувся та й пішов з хати.

Роман остався ні в сих, ні в тих. Він тільки сказав:

— Ну, я так не дозволю! Се грабіж! — устав і пішов, мов би слідком за батьком.

Трохи згодом батько вернувся.

— А що, вже пішов?

— Пішов! — відказав насмішкувато Денис, радіючи, що так обійшлося.

— А як на мою думку, тату, — сказав Зінько, — то ви краще-б зробили, як би справді відділили Романа.

— Чого-ж то так, що краще? — спитав знехотя батько. — Віддати, щоб він узяв та розмантачив працею-крівавицею зароблене добро?

— Та вже, тату, як він сам себе не направить, то ви його не направите. Воно-ж і його частка тут є, — і він же робив. А може він як стане сам хазяїном, то візьметься й до роботи, шануватиметься.

— А вже-ж! Саме такий! — глузуючи промовив Денис. — Видно й збоку.

— Та вже-ж і ми його лучшим не зробимо, а тільки буде сварка та лайка та бійка. А як візьме свою частку, то що там уже з нею буде, те буде, а хоч у нас у семі стане тихо, злагода знову буде, — доводив свого Зінько.

Мати встрягла в розмову, хочаки допомогти Зінькові.

— А Зінько правду каже, старий. Послухай його! І нам ліпше буде і Романові.

— Нехай же спершу покориться та пошанується! — сказав батько. — А марнотратові нічого не дам і говорити більше про се не хочу.

З тим повернувся та й пішов з хати до роботи, а сини слідком за ним.

Роман тимчасом сидів уже знов у жидка. І сьогодні знайшлись товариші, і як Роман вийшов на вулицю, то в його голові вже здорово гуло. Ішов і думав собі:

— Кат його знає, що його робить! Батько впертий, как пень. І громада потягне руку за ним, а не за мною. Ех, как

би дав йому добре так, як Денисові, то може тоді помнякшав би!

Роман був такий лихий на батька, що готов був би його побити. Як його тепер жити? Що його вигадати?

Його думка навернулася знову на ту стежку, що на ній уже колись попереду була. Боявся тільки починати, бо мало було надії, що пощастить. Але боявся, як був тверезий. Тепер же йому здавалося, що справа вже не така безнадійна.

Хіба як він купець, то така вже велика цяця? А Роман салдат! Пишеться: Сучков. Хе! Такий Сучков, як Роман Сивашов! Та ще й Горпуша та його й пристаркувата, і з себе погана. Ще нехай і дякує, що посватає. Нехай швидше віддає, а то зостанеться на насіння. А його, Романа, за товариша собі прийме. Роман торгувати-ме. Ого-го! Він там такий порядок дасть, що ну! А не схоче товаришем приймати, — хай грошей дасть. Вже-ж дасть. Одна дочка; та щоби не дав. Та ще й задля такого зятя!

Роман повернув праворуч і пішов у двір до Сучка.

Як він увійшов до него в хату, то там нікого не було. Роман голосно кахикнув. З другої світлиці визирнула Сучиха Агафія.

— Мое ніжающее! — поздоровкався Роман. — Как би міне Михайла Григоровича побачить?

— Він у лавці, — підіть туди.

— Невозможно в лавці: дело секретне, — треба на самоте.

— Що-ж там за діло? — зацікавилася Агафія і вийшла до Романа. — Кажіть і мені!

Роман усміхнувся.

— Отлічное дело! Будете й ви, Агахвія Івановна, знать современно, а тепер позвіть міне Михайла Григоровича.

Агафії закортіло довідатись швидше, яке там діло і вона пішла в крамницю. Незабаром відтіля прийшов Сучок.

— А за яким же се ви ділом? — спитався він, як поздоровкались та посідали.

— Пречудесне дело! Ось слухайте, Михайло Григоровичу, що я вам скажу!

— Кажіть!

— Есть у вас кумерція.

— А єсть.

— А помошник вам у кумерції єсть?

Сучок зітхнув:

— Нема!... Не дав Господь сина.

Він завсігди журився, що в нього нема сина.

— А я вам найшов помошника та ще й доброго.

— Хто-ж то? — спитав Сучок, чудуючися з Романових слів.

— А хто-ж? Я!... А що, хіба не ловкий кумпанійон?

— Та воно, звісно... — якось непевно відказав Михайло Григорович. — Та... тільки якже се воно буде? Ви який капітал маєте, або-що, так хочете, щоб у кумпанії?

— Нащо там копітал? Ми й без копіталу таку вдерьом штуку, що первий сорт! Бо я сам — копітал. Оддайте за мене вашу Горпушу, а я буду вам помошником.

Сучок вирячив на Романа очі. А той, не помічаючи сього дивування, питався:

— А що, правда хороша вигадка?

— Та воно хороша... та тільки, бачите, ми ще не думаємо дочки віддавать.

— От, вигадки! А до яких же пор будете держать? Вона-ж і так пристаркувата.

— Найдуться люде! — відказав, трохи вже образившись, Сучок і додав: — Знаєте що, Романе Пилиповичу? Киньте ви се діло, бо се один пустяк!

— Пустяк? Що ви думаєте, що я не зумію торгувать? Так ви дайте міне за Горпушою денег, то я сам заведу торговлю таку, що тільки ну! Ого-го!

— Ну, се тоже пустяк діло! — зважливо сказав Сучок і встав. — Пращайте, — треба в лавку.

— Та постойте, Михайло Григорович, чи ви не розбіраєте, чи що, що я вашу Горпушу сватаю? — спиняв його Роман.

— Почему не розбіраю? Дайже очінь хорошо розбіраю.

— Ну, так чого-ж ви?

— Нема мого жоланія за вас її оддать.

— А почему-ж би то й нет? — спитався, дратуючись, Роман. — Чоловік я образований, понимающій... А што родітелі в мене мужики, то ето нічого: я об них тогда буду без уніманія.

Сучок починав уже лютувати і де далі дужче сопти. Він уже чув, як поводитьсь й ледарює Роман, знав про його бійку з братом, бачив, що в Романа грошей нема, і розумів, куди він тепер ціляє: перевести, ростринькати всі ті грошики, що він, Сучок, надбав. Обличчя в крамаря з гніву почервоніло, і він сам тогс не сподівавшись, крикнув на всю хату:

— Та що ти собі думаєш? Ах ти, голяк! Іще й примазується до порадошних людей! Ступай, ступай скудова прийшов!

Так гримнув, що Роман збентежився враз і, ні слова не кажучи, пішов з хати. Тільки вже біля дверей схаменувся.

— Ти тоже не очинь! — крикнув він, повернувшись до Сучка. — Смієш ти салдата, которий кровю своєю вас, хамов, захищал, так оскорблять? Наплювать мені на тебе й на твою дочку.

— Вон! Пошов, во-он! — аж затупотів ногами Сучок, але Роман уже був на дворі, а далі й на вулиці. Сором і злість, мордували його, сором, що так ним погордовано злість за сю зневагу й за те, що ні звідки він не бачив помочі. Усі вони однакові: і батько, і Денис, і сей Сучок! Життя за ними нема, способу ніякого нема! Так би їх усіх!... Не знає й сам, що він зробив би їм, тільки віддячив би так, щоб аж запекло, щоб аж заскавучали вони!... вони — всі, усі сі прокляті мужлаї... Які вони дурні й гидкі тепер здавалися Романові!

Він не пішов ні додому, ні до кого, бо на всіх лютий був. Знов довго блукав поза село, ходив у байраці і вже над вечір вернувся додому.

Пішов просто у садок і стрівся там із Зіньком.

— А я тебе дожидався, брате, — сказав Зінько.

— А що? — спитався нехотя Роман.

— Хотів щось тобі сказати.

— Кажи! — промовив Роман байдужно, лягаючи на траву під деревом.

— Бач, Романе, що я думаю, — заговорив Зінько й собі сівши біля нього. — Почались у нас у семі сварки... А де далі, то ще дужчі будуть. Тобі недобре, та й батькові не весело так із тобою жити. Він би тебе й відділив, як би не боявся, що ти все переведеш. Так ти так і зроби, щоб не боявся батько.

— А как же його зробіть? За таким батьком разлі що зробиш?

— А неправда-ж, Романе, — нема чого нарікати на батька, коли сам погано робиш: своїми гордуєш, кудись у пани пнешся... З того добра нічого не буде.

— Понімаєш ти там!

— Та вже-ж, може, трохи й я тямлю. От ти розбери сам. Служби тобі ще ніякої нема, може й довго не буде; відділяти тебе батько не хоче. Доводиться тобі поки в нас жити. А яке-ж воно життя буде, коли раз-у-раз сварка?

— Пушай мене не зачіпають!

— Та де-ж вони тебе зачіпають? Воно-ж таки правда, що треба-ж щось робити, не можна дурно хліб їсти. І Денисові кривдно: він же робить. Уже от ви й билися, а далі ще гірше буде. Що-ж воно з того доброго? Краще ти, Романе, помирися з батьком та з братом та пособляй хоч трохи в роботі... поки знайдеш собі службу. А там батько, бачивши, що ти шануєшся і відділить тебе... Хоч крутись там на роботі, — я вже тобі пособлятиму так, що вони й не знатимуть, — аби сварки не було.

Зінькова прихильність таки зацепила за серце Романа. Ходячи сьогодні по байраку, він уже багато думав про те — як він далі житиме в семі. Нічого не міг вигадати, хоча й бачив, що так далі жити не можна. Він відказав Зінькові:

— Як же я покорюсь? З мене-ж люде сміятися будуть.

— Чудний ти! А тепер із тебе люде не сміються? Та все село вже тебе взяло на глум. Чого-ж ти тепер не боїшся того сміху, а тоді його тобі страшно? А я тобі так скажу: тепер з тебе сміються і дурні й розумні, а тоді коли й смітимуться, так самі дурні.

Роман подумав трохи й відказав:

— Ну, пушай... Може-б я й зробив... Не задля них, а задля тебе, що ти такой до мене добрий... Так как же його зробіть? Не пойду-ж я до них кланяться!

— Та й не ходи. А тільки візьми та й вийди завтра на роботу та й роби. А там воно вже якось саме станеться...

— Пушай же подумаю, — може й вийду...

І справді, другого дня вийшов городити тин із Зіньком. Денис глянув на нього з під лоба, батько здивувався, але ніхто нічого не сказав. Тільки Зінько дуже зрадів, клопо-

тався з Романом, гомонів і все зводив, щоб і з батьком та з Денисом у них розмова була. Мати йому допомагала. Однакче ті мовчали.

Роман робив увесь день. У нього заболіла спина, руки, ноги. Другого дня він вийшов був на тік, але робив тільки до снідання. Поснідавши, він уже не пішов туди і більш уже не брався до роботи. Зінько і вмовляв його і прохав, та нічого не помогло. Романові здавалося дуже важко робити, батько не зласкавів відразу, та й сором було перед селянами, що він високо літав, а тепер низько сідає.

Тимчасом чутка про його сватання в Сучка пішла по сслу. Дочулась про се й Левантина. Вона одного разу почала плакати й казати Романові, що він її покидає, бо сватає Сучківну.

— Тю на тебе! — відказав Роман. — То все дурниця! То я був випивши та для штуки й пішов, щоб посміятися. А вони з великого розуму думали, що я й справді на їх ступу-Горпушу оком накинув.

І він почав її цілувати і пригортати і казав, що він її ні на кого не змінє і свататиме скоро — от зараз, тільки службу знайде... Все се вона вже чула, та й не раз, але кого любиш, тому хочеться вірити. І вона вже вірила йому й казала:

— Гляди-ж, Романочку, не зрадь мене! Бо як ти не пожалієш, то хто-ж мене пожаліє? Находь службу швидче, бо...

Левантина замовкла, а Роман знов почав її улещати і вона забула свій сум.

Ідучи Роман від неї до дому, сам собі думав про те, що треба справді службу швидче знаходити та тікати звідсіля. А то, гляди, ще Левантина дитину знайде, то клопоту повна голова буде.

І другого-ж дня пішов у сусідню окономію. Сього разу йому пощастило. В окономії був ліс, а в лісі два сторожі. Один несподівано покинув службу й пішов до дому саме в той день, як Роман туди прийшов. Зваживши на його салдатський білет, управитель узяв його за підстаршого сторожа до ліса. Не вподобалась Романові ся служба, та іншої не було. Жити доводилося в лісі, в одній хаті з старшим сторожем. Сей раз-у-раз посилав Романа на ніч обходити ліс

і вартувати там. Спершу Роман ходив, а далі йому очортіло, та й за Левантиною занудивсь. Одної ночі, замість щоб обходити ліс, майнув до неї (верстов з вісім туди було) і з того часу почав навідуватися до неї ночами частенько. А тимчасом люде з того села, де була окономія, заходились коло Романа. Вони були дуже вбогі на дерево, то часто крали його в панському лісі, — часом нишком від сторожів, а часом, як сторож був не лихий, то купували в нього дерево за дешеву ціну: дадуть йому якого рубля, чи пів рубля, та й нарубують, чого треба. Ліс великий, то не скоро помітиш кожне зрубане дерево. А сторож ніби то й не знає.

Романа вони не довго вмовляли, і він почав добувати собі таким робом гроші. Він зовсім не берігся і попускав рубати стільки, що вже й видно стало. А тут ще один чоловік, не погодившись з Романом за ціну, та й виказав на нього. Все виявилось. Романа прогнано зі служби, ще й грошей не віддано... хоч він не багато й заробив, бо не прожив там і місяця. Довелося знову до батька вертатися.

IV.

А на селі страшенно сміялися й глузували з Романа, ляляли за лежні та за те, що високо нісся. Його приятелі — писар, урядник, дяк та інші — були до нього прихильні, поки в нього бряжчало в кишені, він частував їх горівкою. Та він давно вже повітрушував свої кишені, витрусив і материну скриню. На селі скрізь почали звати Романа голодрабом, ледашом. Приятелі почали відвертатися, стріваючись на вулиці. Про те, щоб хто його в гостину до себе кликав, Роман забув уже, коли се й було.

Дуже се йому було прикро. І не через те, що з тих приятелів якесь йому добро було, а так, сором, що от з усіма в товаристві був, а тепер занехано його. Він не знати, що дав би, аби хоч трохи де роздобути грошей та знову повернути до себе своїх приятелів зрадливих... повернути, повеличатися трохи, щоб усім заціпило, та тоді хоч і з села.

Надто, що й обірвався вже. У нього тільки й було одежі, що на ньому. А одного разу в ночі, через тин перелазючи, роздер свого „піджака". Хоч і полатала мати, та вже не

вдержиш його цілим, як почало дертися... уже он і лікті видно... Грошей, хоч кричи, треба, а де їх візьмеш?

Се було через кілька днів після того, як вернувся Роман до дому з ліса. Одного разу, місячної ночі, ідучи від Левантини через тік до повітки спати, він побачив на току ворох пшениці. У нього промайнула в голові думка:

— Як би набрати сеї пшениці та віднести до Рябченка!

Чого йому спав на думку сей Рябченко? От, і сам він не знає... Так, чогось згадався.

Рябченко був такий собі чоловік у них на селі. Він мало хазяйнував, трохи шив чоботи, а більше — подейкували люде — накладав із злодіями. Певно довести того ніхто не міг, але на селі кожде звідкись знало, що хоч він сам і не краде, так злодійське передержує. У нього кілька разів і трус був, та не могли нічого знайти.

Ото-ж він і згадався Романові. Сей купив би пшениці, як би віднести. Звісно, воно так неначе крадіж... а в тім... яка там і крадіж? Адже тут і його, Романове, добро. Адже й він один з трьох братів, то й йому-ж належиться частка. Хіба-ж він винен, що батько та Денис не дають йому тієї частки? Коли не дають, то він може й сам взяти.

Таке думав Роман, лежачи в повітці, а далі встав та й пішов у клуню шукати мішка. Знайшов, прийшов до вороха, тай зупинився. Чи брати, чи не брати? Ет, що буде...

Він набрав з вороха мішок пшениці і хотів нести до Рябченка. Та ні, — треба спершу поспитати його.

Нишком, обережно перелазючи через тини, пройшовгородами до Рябченкової хати. Там уже було погашено. У Романа забилося турботно серце, як він злегенька постукав у вікно. Ніхто не озвався. Він заторохтів дужче.

— Хто там? — почувся голос із хати.

— А вийди, дядьку, сюди!

Трохи згодом двері на двір відчинилися і крізь них просунулася кудлата голова.

— Хто се? Се ти, Романе?

— Я.

— А чого?

— Пусти в сіни, — не хочу стояти на видноці.

Роскудлана голова сховалася і Роман увійшов у темні сіни.

— Кажи, чого треба?

— Хочеш пшениці?

Рябченко не відразу відказав. Він зрозумів, яка то має бути пшениця, але вагався, не знаючи, чи Роман його не підводить. Може вмисне, щоб потім урядника навести. Темна постать Романова нічого не могла йому про се сказати: обличчя не видно було.

— Якої пшениці? — запитав врешті.

— З дому.

— Не брешеш?

— Чого-б я став брехать?

Рябченко ще подумав і згодився:

— Добре!

— По чому даси?

Рябченко сказав пів ціни.

— Дешево.

— Знайди дорожче!

Роман знав, що дорожче не знайдеш, і сказав:

— Добре, зараз принесу.

— Трохи згодом, як місяць зовсім зайде.

— Та він уже заходить.

Поки Роман вернувся до дому, то місяць і справді зайшов.

Сієї ночі Роман відніс до Рябченка три мішки пшениці, і в його кишені забряжчали гроші. Тоді з упокоєм заснув.

Другого дня Денисові здалося, що пшениці в воросі наче поменшало; але потім він подумав, що мабуть помилився, і нікому нічого не сказав.

Роман справив собі нову черкасинову жакетку і в нього нічого не залишилося з тих грошей, що взяв за пшеницю. Мусів знову ходити до Рябченка. Сього разу на току вже не було нічого, то він набрав з комори, з засіків, дібравши до замка старого ключа. З сим ключем він і потім зазирає ще до комори, але робив се обережно, щоб ніхто не помічав.

Одного разу старий Сиваш уранці лагодив двері в повітці. Було до схід сонця холодно, то вдяг кожуха. Як сонце зійшло, потепліло, — скинув його та й забув у повітці. Там він і лежав увесь день.

Другого дня Роман лагодився іти ще в якусь ікономію шукати служби. Встав рано, — ще всі спали. Було холод-

но, а його дрантивеньке пальтечко висіло в хаті. Спав він у повітці і побачив долі біля дверей батькового кожуха... Вдяг його....

В ікономії нічого не добувся: там уже знали про те, як він був сторожем у лісі.

— Ех, жисть мотузьяная! — нарікав, вертаючись додому.

Сонце вже припікало, — довелось скинути кожуха й нести.

— І якого я чорта ногами бив? Ще кожух тягни! Піду в город та хоч продам його, щоб дурно не ходити. Ніхто-ж не бачив, як я вдягав його.

Завернув і пішов у город. Від ікономії туди було верстов чотири. Швидко їх перейшов і подався у город просто на базар. Там Жидки торгували ношеною одежею, сидячи кождей над купою свиток, кожухів, чумарок, жакеток, штанів та іншого старого дрантя, кинутого долі або на брудному рундуці. Покупців не було, самі Жиди й Жидівки завзято шваркотіли поміж собою. Роман підійшов до одного.

— Жиде, купи кожух!

Жид подивився на кожуха.

— Скільки хочеш?

— Десятку давай!

— Віддай його своєму тателе, — може на онучі здасться, — і він кинув від себе кожух.

— А ти-ж скільки даєш?

— Два.

— Нехай же твій тателе їми подавиться!

Роман пішов далі, до другого Жида. Але перший Жид щось зацвенькав до сього.

— Ну, се такий козух, со одна смусина од другої смусини — як нас город од Одес.

— Що ти брешеш, Жиде? Він іщо зовсім новий, мало й ношений.

— Як би він був новий, то я-б тобі за нього дав десять рублів, а як він такий старий, як беззубий собака, то я тобі дам за нього десять злотих.

Ледви продав добрячий кожух за три рублі. Гаразд побідав, випив пива і пішов до дому.

А дома батько вранці кинувся кожуха й згадав, що забув його в повітці. Пішов туди — нема.

— Мабуть те ледащо вдягло, — подумав Сиваш і не став більше шукати.

Але Роман прийшов у вечері без кожуха.

— Ти хіба не вдягав кожуха? — запитав його батько.

— Стану я вдягать ваші кожухи! На чорта він мені здався!

Кинулися тоді всі шукати, тільки Роман — ні. Не знайшовши старий Сиваш нічого, почав лаяти Романа:

— Коли вже нічого не робить ледащо, то хоч би вже, йдучи, двері в повітці зачинило! Мабуть собаки затягли, а хтось потім узяв.

Роман аж розсердився:

— Що я буду за всяким доглядать та приборать? Самі роскидають, а я одвічай!

Усі дивувалися, хто міг украсти? Нема, здається, злодіїв поблизу, а вкрадено.

Трохи згодом Роман устругнув нову штуку. У них у сінях висіло велике сало — пудів зо два. Двері з сіней у двір засувалися засувом. Він уночі нишком відсунув ключем засув, виліз по драбині на горище й зняв сало. Не гаючись, потяг його до Рябченка. Але той не схотів прийняти:

— Буде трус, може й мене труситимуть, то знайдуть. Сього не хочу, се не пшениця. Заховай де небудь, нехай перележить, — тоді візьму.

Роман пішов від нього лихий. Візьме, як перележить! Байдуже йому тоді! Тоді Роман і сам відтаскає його в город та й продасть дорозше, ніж тобі. Роман уже сердитий був на Рябченка, що той дешево платив.

Одначе, не нести-ж сало назад. Треба десь його заховати. Де-б же? Хіба в тому байрачку, що праворуч від дороги, як іти в город? Там є одна нора... Недавно Роман її бачив, як ходив там. І добре буде потім взяти, щоб нести на базар.

Роман пішов не вулицею, а городами і вибрався за село. Пів верстви від села до байрачка перейшов швиденько. Знайшов знайому печерку, запхав туди сало, закидав хмизом, листям сухим. Тоді мерщій вернувся до дому.

Другого дня Сиваші сполещилися: сало вкрадено! Мати аж заголосила, — так їй жалко було: таке сало товсте та гарне! Батько також бідкався і ніяк не міг зрозуміти: де ті

зłodії беруться? Тільки Денис не бідкався, але страшенно лютував, не казав ні слова, і щось собі думав. Роман поки ще любісінько спав.

Післали Зінька покликати старосту. Прийшов староста з людьми. Подивилися на сїни, подивилися, що в них нема сала...

— Оттут і висіло? — распитував староста.

— Оттут і висіло.

— І забрано?

— А забрано-ж, забрано, бодай йому руки покорчило! — кляла стара Сивашиха.

— Мабуть же його таке забрало, що вже й заховало добре! — сказав староста.

— А мабуть! — додав хтось з людей.

— Шкода-ж, коли так і шукати! — і староста повернув, щоб уже додому йти.

Але Денис почав змагатися:

— Як же то так? Таку шкоду зроблено та й покинути, та й не шукати?

— Та де-ж його шукати? — дивувався староста, бо йому не хотілося клопотатися.

Денис намігся, щоб потрушено Рябченка. Покликали врядника, пішли до Рябченка. Той страшенно розсердився, кричав, що вони не сміють його „порочити”, не дозволяв трусити і вимагав, щоб Денис заложив десять карбованців, а тоді вже й трусив. Денис такий був певний знайти в нього сало, що заложив гроші; десятьох не було, так хоч три. Хитрий Рябченко радий був і тому.

Почали трусити. Обнишпорили хату, хліви, город — скрізь. Нічого не було. Денис сам по кілька разів перекопав усі закапелки і все-ж не знайшов сала.

Рябченко радів: три карбованці зоставалися йому — несподіваний бариш. А Денис пішов до дому розлютований, бо пропало сало, пропали й три карбованці. Дома він мокрим рядом напався на батька:

— Як собі хочете, тату, а я так далі жити не буду! Нащо ви потураєте Романові? Розледаців, нічого не робить, та ще й краде!

— Як то — краде? — спитався понуро батько, начуваючися нового лиха.

— А так, що се Романове діло з салом... та мабуть і з кожухою.

— Як то Романове? Хіба в Романа що знайдено? — спитав батько ще похмуріше, хоч у самого вже тремтів голос.

— Хоч нічого не знайдено, та я знаю, що воно його рук не минуло.

— Та як же ти смієш се казати? — grimнув батько, зірвавшись з лави.

Денис глянув на нього і аж перелякався: батько стояв перед ним блідий, очі палали якимсь непевним вогнем, увесь аж трусився, стиснувши кулаки.

— Як ти смієш се казати на свого брата, нічого не знаючи? У нашій семі зроду не було злодіїв і нема, — чуєш ти! А ти сам на свою семью будеш неславу пускати?!

Денис схаменувся, побачивши, як роздратував батька.

— Та нехай і по вашому, але за що-ж ми з жінкою будемо робити на ледацюгу? Або проженить його, або нехай робить, або мене відділіть! Що се таке справді?! Ледащу такий потур давати! Се треба розуму рішитися.

— Мовчи ти, блазню! — знову розсердився батько. — А то я тобі такого дам, що в тебе останній твій дурний розум з голови вискочить! — Еч, розумнійший уже за батька зробився! І сам без тебе знаю, що треба робити, і зроблю.

Саме на сю розмову наскочив Роман.

— Слухай, Романе, що я тобі казатиму! — озвався до нього батько гнівно. — Годі вже панувати! Або берись до роботи, або йди собі куди знаєш!

— То що? І піду! — відказав Роман так спокійно, мов се йому байдуже було. — Піду в город, — там собі швидче службу знайду. Як розвеличались!... Обійдемося і без вас!

Повернувся та й з хати.

Він сього сподівався, що таки Денис колись підюдить батька вигнати його, — він певний був, що батько се говорив з направи. Ну, та не таке вже воно й лихо. Піде в город, продасть там сало... Поживе трохи, поки службу знайде... А коли й не знайде... ну, там видно буде, що робити!...

Але Денис на тому не перестав. Мав на Романа велике пересердя і за сало, і за пропащі три карбованці. Пішов до Струка та до кума Терешка Тонконоженка і розказав їм усе, що думав про Романа. Тоді втрьох заходилися за ним слі-

дити: куди той не піде, то все якийсь з них на нього оком накидає, пасе. Батько-ж із Зіньком нічого про се не знали, бо звелів Денис не казати їм про се.

Днів через два Роман пішов у город. Так зібрався й пішов, що семя й не знала про се, ні з ким і не попрощався, навіть з матір'ю. У непевних Денисових поглядах він бачив, що Денис думає за сало на нього, — боявся, щоб не дослідив. А тепер, пішовши нишком, думав, що вже буде і в городі, поки дома побачуть, що його нема.

Але три його вороги за малим не назирці ходили за ним сі дні. І Струк таки дослідив його, як він подався з дому. Зараз кинувся до Дениса.

Ще Роман тільки виходив із села, а вже вони втрох, пробігли манівцями, сиділи біля дороги в кущах у байрачку.

Недовго й дожидалися: іде Роман та просто в байрачок. Двох зістались там, де сиділи, а Струк поплазував обережно поміж кущами слідком за Романом. Він був стрілець, то звук по лісах до звіра підкрадатися.

Роман ішов сміло, не боячись нічого. Струк рачкував за ним здалека. Ось Роман спинився, озирнувся, — нікого не побачив. Положив долі свою торбу і почав відкидати хмиз від печерки. Повідкидав і витяг щось велике. Струк догадався, що се сало, і мерщій метнувся до своїх.

Вони заховались на доброму місці: Романові неминуче треба було попри них іти, бо вони сиділи аж на тому краю байрачка, що до города.

Роман вийшов з байраку на шлях, знов озирнувся туди й сюди, — нікогисінько нема. Тоді швидко пішов у город.

Трох товаришів незабаром почули його хід... от уже й видко його: іде й щось муготить собі під носом. Сало на плечах.

Одним скоком вони стали круг нього.

Роман спинився вражений і одну мить, з несподіванки, не знав що робити.

— А куди се ти, Романе, сало несеш? — спитався глузуючи Денис. — Може тобі допомогти?

Здоровенний Романів кулак ударив Дениса в ухо, що аж каганці тому засвітили. Денис поточився, трохи не впав, а Роман тимчасом, кинувши й сало, побіг шляхом.

Очманівши від кулака, Денис на мить спинився, не розуміючи, що сталося. Але зараз же побачив.

Попереду біг Роман а за ним, дуже близько Струк, а трохи віддалік Терешко. Денис кинувся за ними.

Але Роман добре бігав і незабаром далеко покинув позад себе і Терешка й Дениса. Тільки Струк гнався за ним близько, зігнувшись наперед усім своїм довгим тілом, закидаючи назад швидкі цибаті ноги.

Він розпалився. Так він колись біг за вовком підстріленим: ніколи було вдруге рушницю набити, щоб встрілити і він напружував усю силу, щоб наздогнати закрівавленого звіра і добити з рук, росторощивши йому голову. Так він біг і тепер, сам не розуміючи, не думаючи про те — нащо йому ловити Романа і що йому той Роман зробив. Біг і кричав інколи:

— Не втечеш!... Задавлю!...

У нього перед очима, не перестаючи, швидко мелькали п'яти, притискалися до боків висунені назад лікті. Сі лікті все ближчі, ближчі стають... Струк виразно чує, як важко дихає втікач... почуває се дихання.. Напружується з усієї сили, от-от досягне, але й Роман напружується... Та не надовго. Одним останнім стрибом падає Струк на спину Романові, валяє його додолу. Але в ту-ж мить Роман вивернувся й зірвався на ноги. Струк, лежучи на шляху, вхопив його за ноги обома руками. Роман схитнувся і знов упав і вони счепилися проміж себе, качаючись у пилу на шляху.

— Не втечеш!... Не втечеш!... — хрипів Струк. — Не попусти!

— Чого тобі від мене треба? Що я тобі зробив? — так само хрипів Роман, пручаючись. — Пусти!

Враз іще двох впало на нього, вхопили його, притиснули.

— А, так ти, так! — ревів розлючений Денис. — Красти!... битися!... тікати!... Злодій!... Душогуб!... От я-ж тобі покажу!...

Роман визволив праву руку і почав бити кого й по чому попало. Його пригнітили так, що він застогнав, і скрутили йому назад руки поясом.

— Тепер тікай! — знущався Денис, — та тільки не в город, а до волости!

Підвели його і стояли, відпочиваючи, всі чотири — задихані, знеможені, в подраній одежі, з замазаними обличчями у кров, змішану з шляховим пилом. У бійці Денисові розбито носа, а він поплямив своєю кров'ю й інших.

— Ходім! — смикнув Денис Романа.

— Не піду!

— Ходім, бо потягнемо, як падло!

— То й тягніть! — Роман упав на шлях.

Але Денис ухопив його за віршовку й потяг по шляху, що аж руки тому виверталися. Роман ойкнув.

— Вставай-же, бо ще гірше буде!

Роман устав. Пішли до села. На дорозі забрали покинуте сало. Терешко йшов з ним попереду, а далі Роман, а за ним Струк з Денисом, держучи його за кінець пояса, що зв'язував руки. Мовчали всі. Так увійшли в село.

— Куди-ж ти? — спитав Струк.

— У волость, — відказав Денис.

— А може-б до батька його? Нехай повчить! — порадив Терешко.

— Такий, що повчить! — відказав Денис. — У волость!

Повернули до волости. Здивовані люде спинялися, поглядаючи на сю чудну, незвичайну процесію, і не могли нічого зрозуміти. Дехто підходив і питався, але ті, поспішаючися, йшли далі.

Увесь час Роман мовчав. Але як уже підійшли до волосного рундучка і він ступив на нього ногою, — тоді повернувся до Дениса:

— У, ирод! — і плюнув йому межі очі.

Денис рвонувся був до нього, але зараз же спинився.

— Постривай, побачимо, що в холодній заспіваєш! — утерся і всі вкупі вступили до волости.

Там були писар, старшина, урядник. Вони аж не стямилися з того дива, що побачили. А Денис, не зважаючи на те, почав оповідати, що ось вони піймали злодія з салом, і вимагав, щоб написано протокола і посаджено злодія в холодну. Говорив так, мов би се не про брата, а про когось зовсім йому невідомого й чужого.

— Що ти, Денисе? Бога ти не боїшся; людей не страшишся? Брата?! — дорікав йому старшина.

— А хоч і брат, та коли таке ледащо...

Тоді озвався Роман: вони на нього напали, калічили, нівечили його! . . . Денис завсігди пеклом на нього дихав . . . І тепер хоче занапастити . . . Зовуть його злодієм! А чому вони знають, як у Романа те сало опинилося? Може йому батько сам його дав.

Волосні з урядником не знали, що їм робити. Їм було жалко Романа і гидко Дениса слухати, а про те все-ж се було злодійство. Допоміг писар:

— По закону так: коли-б син у батька що і взяв, а як батько простить, то й суда нема ніякого.

— Се правда, так! — додав урядник.

— А коли так, так що тут казати? — озвався старшина. — Се не наше діло, а батькове. Сторож, розв'яжи його!

Сторож у купі зі Струком розв'язали бідолаху. Струк тепер уже зовсім прохолов і сам на себе гнівний був, що в таке встряв. І Терешкові було ніяково.

— Ми всі тут діло бачили й чули: коли що треба буде, то всі будемо свідками, а протоколу нема нащо списувати! — рішив старшина. — Ідїть собі з Богом!

— Спасибі вам, господин старшина! — подякував Роман і зараз вийшов з волости.

Понурившись, вийшли за ним Струк і Терешко, а позад усіх Денис.

Денис гнівався на волосних. Голова його боліла, закріплене обличчя розпухло і що хвилини нагадувало про Романа.

Як він увійшов у свою хату, то там були всі дома.

Зінько аж з місця зірвався, побачивши Дениса.

— Денисе! що се тобі?

Не відмовляючи йому, Денис промовив просто до батька:

— Ото-ж ваш синочок наробив.

— Хто? Роман? — спитав батько? — Знову билися? З чого-ж се?

— А з того, що ми — кум Терешко, Струк та я — піймали його з салом у байраці.

У старого Сиваша затремтіли руки.

— Та й били його?

— Або він нас бив, поки йому руки назад скрутили.

— Нащо-ж ви йому руки крутили?

— Щоб у волость відвести. Шкода тільки, що старшина не схотів у холодну посадити.

— І ти вів його звязаного... через село в волость?

— А то-ж би ніс, чи віз на собі?

І відразу всіх очі повернулися до старого батька. Він встав білий, увесь тремтючи, як лист під вітром і звів угору проти Дениса руку.

У хаті зробилось так тихо, мов усі перестали й дихати.

— Бодай же ти до віку був...

Але слово проклону спинилося на устах у безщасного батька, і він, як стояв, упав на стіл головою і заплакав старими, тяжкими, як камінь, як вогонь пекучими сльозами.

— Так мене зганьбив!... Увесь рід наш чесний так зганьбив!... Брата не пожалів!... Хоч би мене, старого, пожалів!... Мою стару голову таким соромом, такою ганьбою покрив!...

І ні слова більше. Тільки чути було, як мати хлипала, стоячи в кутку біля дверей. По Зіньковому обличчю котилися сльози...

ЧАСТИНА ДРУГА.

Серед нового товариства.

I.

Вийшовши Роман з волости, повернув знов у город. Ще ніколи він не був такий лютий на брата й на селян, як тепер.

Йому, бувши вже не простим мужиком, зазнати такої ганьби, такого сорому перед цілим селом!

І все через нього, через сього клятого Дениса! Як би він його зараз отут, серед шляху, стрів, — задавив би його, ростоптав би, як гадину!

Та гарні й батько з Зіньком, потураючи такому хамлетові, як Денис. Вони могли-б відділити його, Романа, дати йому що треба, — він би пішов від них, і нічого-б тоді не було.

А тепер!...

Та всі вони йому за шкуру сала залили!... Всі сі мужаї кляті!...

Він повернувся до села, що вже поринало в долині, визираючи з-за горба солом'яними покривельками з білими димарями, роскиданими серед ясно-зелених куп густих верб і темного листу садків. Зняв кулак угору, і крізь затиснені зуби вилетів якийсь півзвірячий згук лютости й зненависти. Повернувся і пішов швидко, швидко.

Довго йшов, поки хоч трохи втихомирилося серце і міг думати і про щось інше.

Що саме він робитиме в городі?

У кишені в нього бряжчало трохи грошей, — зосталось від попередніх крадіжок, — але їх не могло стати на довго.

Ет! там видно буде! Стукатиме скрізь, — десь та відчиниться.

Але як він увійшов у город і проходив вузькою вулицею, поглядаючи на невеличкі одноповерхові будиночки, пооббивані дошками і помазані сірою фарбою, то не знав

— у які саме двері має почати стукати. Всі були однаково непривітні, однаково замкнені від кожного чужого.

І так ішов усе далі та далі, аж поки дійшов до невеликого базарю, засміченого, захаращеного шопами й рундучками, обставленого великими й малими бакаліями та крамницями.

Сі бакалії й крамниці надихнули йому думку: а що, як би туди в прикащики?

Не довго думав і зайшов зараз же у велику бакалію. Там було кілька покупців, і крамарчуки метушились, поспішаючи все подати, не баривши покупця. Один підбіг і дуже ввічливо озвався до Романа:

— А вам что угодно?

— Та мені хазяїна.

Обличча в крамарчука зараз відмінилося, скоро виявилось, що се не покупець. Він недбало кивнув рукою на високого худого чоловіка, що стояв за касою.

— Он!

Роман підійшов до хазяїна, поздоровкався.

— А що скажете?

Роман почав був казати, але ще й не доказав усього, а вже хазяїн замахав руками:

— Не пужно! не пужно! У нас усі прикащики єсть.

Роман вийшов з цієї крамниці і подався у другу. В другій хазяїн спитав:

— А рекомендації єсть?

Сього в Романа не було.

— А по какой часті ви служили?

Роман відказав, що швейцаром.

— Та ні, по торговой часті... чи в бакалейной, чи в мануфактурі?

— Та я по торговой савсьом не служіл.

— Е, так ви нам не подходіте, — відказав хазяїн і відвернувся у другий бік.

Роман вийшов знову без нічого. Але він уже наважився походити сьогодні по крамницях і почав заходити в кожду підхожу по черзі. Здебільшого нігде не треба було прикащика, а як часом і не відсилано його відразу, то зараз же виявлялося, що він торговлі не зна, і після сього вже годі й говорити. Обійшовши так десятків трохи не зо два крамниць,

Роман побачив, що тут йому нема чого сподіватися. Треба було се облишити.

Почувся на втому й голод. Купив на базарі хліба, тут же сів на рундучку їсти. Базар був порожний, бо було вже пізно і день не базарний. Коли-не-коли тільки перейде засміченим майданом який чоловік, але ніхто не займав Романа. Міг їсти як хотів помалу і думати скільки хотів.

Дунав усе про одно. Завтра піде по палатах, то що: чи не треба там сторожа. Не дуже до вподоби Романові було те сторожування, та вже ліпше се, ніж нічого. Пішов би й сьогодні, та пізно: з усіх палат члени вже поросходилися. Щоб так-сяк добути день до вечера, Роман походив по городських бульварах, почитав на стовпах афіші, та інші оповістки та розпитався, де тут є „ночліжний дім”. Скоро почало вечеріти, пішов у той „дім” ночувати за три копійки.

Не сподобалось йому там. Велика світлиця була така нечиста й темна, що ліпше булоб її темницею звати. На стінах колись були шпалери, але се було дуже давно, бо тепер від них позіставлялися тільки де-не-де великі й малі клапті. Обдерті стіни були такі занехані, обльовані, помазані роздавленими блощицями, що Романові гидко було на них дивитися. Чорні, затоптані грязею помости, попрогнівали. У вікнах найнищих шибок зовсім не було: їх так часто бито, що хазяїн позатулював там дощечками. По всій хаті стояли широкі ослони з деревляними приголовачами — і серед хати й під стінами. Котрі були порожні, а на котрих, на якогось дранті, сиділи або лежали люде. Під чорною від саджі стелею висіла поганенька лампа і ледви освічувала тьманим світлом сей притулок людського убожества.

Роман обібрав собі порожний ослін під стіною в кутку. Скинув пальто, пославсь і мовчки ляг. Ще було рано спати, і він, лежачи, почав роздивлятися, серед яке товариство потрапив. Були старі, зовсім сиві діди, були здорові дужі туде і хлопці років шіснайцяти-сімнайцяти. Простої сільської одежі було мало, — більше всяке городянське вбрання. Які сиділи або лежали самі собі, а які купками розмовляючи — певно знайомі. Он недалечко трох лагодиться вечеряти: пороскладали поперед себе на якійсь ганчірці порізаний хліб і ковбасу, а один зручно вибиває з фляшечки зачичку, вдаривши дном фляшки об долоню. Притуляє фля-

шку до губів і Романові чуть, як булькає горівка. Надпивши трохи, передає другому... Романові починає страшно хотітися випити чарку горівки і закусити отсією ковбасою...

— Ти чого тут? — зненацька гримнув над ним страшний басюра.

Роман глянув і побачив, що біля нього стоїть здоровенний чоловіга, убраний у широке й довге літнє пальто, руде, заялоzene й обдерте. На голові помнятий чорний бриль. Здорова пика з бородою.

— Ти чого тут ліг? — знову зикнув новий гість.

— Того, що тут место било, — відказав Роман.

— Ах ти болван неучений, стультусяка халдейський! Хіба ти не знаєш, що се моє місто, га?

— А скудова-ж би я знав? — сказав Роман, нехотя встаючи. — Я сьогодні тут у первой раз.

— У первой раз! — перекривив здоровило. — Тебе нечиста мати принесе мабуть сюди ще міліон разів, то знай, що на це місто в мене давность земська, понімаєш? Я тут но-чую, я, Патрокл Хвигуровський!

— Що се там уже бурса розвоювалась? — озвався хтось із другого кутка хати.

— Сердитесь! — додав другий.

— Цитьте, ви, суси тупорилі! До каких пор не можете розшелепать того, де бурса, а де семинарія! Бурса!...

— Ну, ти вже, Хвигура! — відказав перший голос.

— Да, Хвигура. А знаєш ти, азінус клапоухий, що значить хвигура? Вид, образ, все одно що образець! Понімаєш ти: образець, примір для вас усіх, сервуси ви червяковські!

Регіт покрив слова Патрокла Хвигуровського. А він, не зважаючи на те, почав мститися на своєму ослоні, бо Роман перейшов на інший. Тепер уже Роман роздивився на нього дужче. Здоровенна голова з руським кудлатим волоссям, з роскуйовдженою бородою. Обличча з товстим носом, одутле і червоне від випитої горівки, але зовсім не лихе. Роман ще й далі роздивлявся-б на нього, але новий гість хотів спати, бо в нього добре гуло в голові: уместившись, ляг, повернувся до стіни і незабаром захріп так, що один сонний аж жахнувся.

А Роман довго не міг заснути, — то від думок, то від всякої погані, що за ніч скусила йому геть чисто все тіло. Заснувши, слав погано і зараз же прокинувся, скоро нічлі-

жане завурушилися в хаті. Поспішився вмитися і вийти на вулицю.

Було ще рано куди-небудь іти за ділом. Роман пішов на базар знову, купив собі снідання й попоїв. Перечекавши до години десятої, пішов „по палатах”.

Тут уже рекомендацій не треба було: досить, що він салдат, бо сторожів же й беруть найбільше з колишніх салдатів. Та на лихо, в маленькому губернському городі небогато було тих „палат”, а які й були, то скрізь уже народу повно й без Романа.

Він виходив увесь день і вернувся ввечері до ночліжного без ніякої поки надії на службу.

В ночліжному були й нові гості і ті, що їх Роман бачив учора; тільки не було Патрокла Хвигуровського. Роман подався на своє вчорашнє місце і зараз же ляг, утомлений.

До нього підійшов парубок — високий, безвусий, у старенькому піджачку та в полатаних на колінах штанах. Обличчя зовсім молоде, але якесь невиспане, брезкле, з великим синцем під оком.

— А що, земляк, не тутешній? — спитав

— Не.

— А скудова?

— З Дибльов.

— А! Чи не служби шукаєш?

— Та служби...

— Ну-ну!... етого ішо попошукаєш!

— Разлі трудно?

— А то не? Я сам уже з місяць шукаю... Витратився, обідравсь увесь...

Вони розбалакалися. Роман розказав парубкові про свої городські пригоди, а той і собі оповідав, що він там та там бував, прохав, та нігде роботи нема, — хоч пропадай з голоду! От сьогодні він ще й не їв нічого.

— Чи нема в тебе, земляк, хоть гривеника? Позич пожалуста! Зароблю — оддам. А то так воно — не ївши...

Роман і сам був голодний.

— А где-б тут можна купити чого закусить? — спитав.

— Можна! І закусить і випить! — відказав парубок. — Давай, збігаю!

Роман вийняв четвертака, щоб той купив на двацять

копійок їжі, а пятака здачі приніс. Парубок метнувся швидко, але довгенько проходив. Приніс оселедець і булку, але без здачі.

— А пятака, — прости, земляк! — і сам не знаю как, — випустив з рук... отут у дворі. Шукал, шукал, — темно, не найдеш. Нехай уже завтра пошукаю.

— Та вже пушай, — сказав Роман, але йому чогось здавалося, що від парубка не воняло попереду горівкою і що його пятак лежить тепер не на дворі, а в шуфляді в монополії.

Порізали на шматки оселедець, розділили на двоє булку й почали їсти.

— О, дикі неуки! — озвався біля них, підійшовши несподівано, Патрокл Хвигуровський. — Їдять оселедець, не пивши попереду! Ще в древніх хвилозопів сказано, що риба любить воду. І коли не можеш дати їй води, то дай їй хоч водки.

Його здорова лапище простяглася між два їдці, ухопила шматок оселедця і вкинула його в величезний рот. Простяглася знову, вломила половину парубкової булки і післала її слідком за оселедцем.

— А сами-ж зачим їсте, когда водки не пили? — запротестував невдоволений з таких заходів парубок.

— Дурень еси! — відказаь Патрокл, чвйкаючи на всю хату. — Водка вже там есть, і через те нехай ця твар іде в мою горлянку.

І знов шматок оселедця зник за густою щетиною його рудих вусів.

— Не гнівайся, земляче, — озвався до Романа, — що так, не питаючися, беру: довлієть бо пища алчущому оної. І коли ти цього сервуса червяковського і неключимого годуеш такими смашними оселедцями, то вже мені й Бог велів.

— Садіться! — сказав Роман.

Патрокл сів на ослін і моргнув на парубка:

— Моторний хлопець! Уже й напав на свого!

— Как там напав? — відказав сердито парубок. — Позичил у нього грошей, поїшов та й купіл.

— Ну, ну, знаєм! — припинив його Патрокл. — Позичив, бо роботи нема, витратився... А скільки загубив?... Він постійно роботи шукає і губить чужі гроші — до себе

в кишеню, — сказав він уже до Романа. — Богато твоїх загубив?

— Пятака, — відказав Роман.

— Пятака? — Дурак, що губив такий пустяк! То так він і по карбованцю губив. Одначе треба поспішатися, а то сей каніс ненажерливий сам усе похапа. — І він знов укинув собі в рот шматок оселедця й булки. — Ех, чорт його зна! Все таки треба рибі води! Лукаш! получай три злоти: пляшечка й закусточка! Загубиш хоч одну копійку, — не дам ні крихотки, ще й шию набю!

Лукаш зник, але вернувся тепер дуже швидко, несучи шматок ковбаси, хліб і горівку. Почали випивати й їсти. Розбалакались із Патроком, і Роман мусів і йому розказати про свої ходінки й шуканину.

— Жалію, амікус, тебе. Но не рюмсай і возвеселись: терплять і кращі за тебе. Глянь на мене! Кончив два класи семінарії, греки й латини читав і думав ученістю превіше всіх превознести і — пропав!

— Чого-ж ви пропали? — спитав Роман.

— Чого?... Чув ти моє імя?

— Чув...

— Ну, то через нього.

— Та каким же образом?

— Та таким... Того, що імя геройське.

— Как — імя геройське?

— Ти сього понять не можеш. Герой був такий... Патрокл: і Трою воював, і богато совершив діл славних... Так і я, іменем його названий, повсегда був прихильний до геройських діл.

— І совершали?

— Стультус!... З Вакхом у компанії побив морду Єзутови інспекторови і за те поневіряюся й досі. І ушелепкався в сю бездну гнусности, де кишать тварі, подібні сій, богам зненависній мармізі! — і він штрикнув пальцем просто в пику Лукашеві. — Но не розквасюй губи, бо то подла ма-нера. Як зазнаєш усього і не знайдеш нічого і схочеш уже наплювати на сей город, — приходи до мене, і Патрокл Хвигуровський дасть тобі достойную тебе роботу.

Роман глянув неймовірно на обідрану постать Патрокла

Хвигуровського і подумав собі, що ледви чи можна чого від нього сподіватися. Той зрозумів його погляд.

— О, азінус клапоухий і Хома невірний. Не вигриңай своїх сліпаків на мою костюміровку, а дивись на мої діла, і будеш подобен мені і не пропадеш з голоду!

Поки, одначе, діла героя з поганою костюміркою обмежились на тому, що він найбільше за всіх порався коло чарки й закуски, прибрав геть чисто все, що міг прибрати, а потім захріп по вчорашньому на своєму ослоні з „земською давністю”.

Три дні ще ходив Роман та шукав собі служби, а на четвертий зостався з пятаком у кишені. Ще одно можна було йому зробити: стати на базарі.

Що дня на одному звичайному місці на базарі стояла купка людей. Всі виглядали заробітку. Сільські парубки й дівчата, поприходивши в город шукати наймів, стояли поруч з городянськими куховарками й покоївками, що, покидавши старих хазяїнів, дожидалися нових. Кілька старших людей з сокирами за поясами — се були дроворуби. Тут же стояли й міські обідранці з таких ночліжних домів, як отой, що в ньому Роман ночував. Сі й собі виглядали, але вже не наймів, — хто-ж би їх найняв? — тільки поденного або хоч на один раз якого заробітку. Сільські дівочі вбрання з ясними зеленими, синіми, червоними колірами, парубочі свити, чумарки, шапки й брилі мішалися з обдертими лахманами нечепурної загидженої городянської одежі.

Уся ся купка товклась серед базарових яток на засміченому, закиданому недоїдками і всякими покидьками майданчику, — люде стояли, сиділи, часом лежали на порожніх рундуках. Дівчата цокотіли проміж себе завзято, парубки поштурхували дівчат, а ті верещали голосно й весело. Городянські куховарки та покоївки у „кохтах” та в „палітах” тримались трохи осторонь і проміж себе судили й лаяли на всі заставки хазяйок та навчали одна одну (а часом і сільських дівчат), як треба поводитися з хазяйками, щоб не давати їм волі, як прикидати більшу ціну до того, що купуєш на базарі... Було голосно й весело: кому й не щастило, то соромився перед людьми сум виявляти.

Але все-ж часом було чути смутне нарікання на нещасливу долю, що й роботи нема й їсти нічого, і нездужає...

Бліді й змарнілі обличчя трафлялися серед сього натовпу часто. Обідранці часом і собі встрявали до гуртової розмови, але більше стояли самі собі; часом вони приносили фляшечку „монопольки” і зараз же, на якому рундучку, а то й настоячки випивали її, закушуючи гнилою ковбасою або смердючим оселедцем. Іноді підходила до дівчат і куховарок яка паня, або й пан, — вибирали собі підхожу і починали з нею вмовлятися; як що еднали, то вели з собою. Тоді ті, що позіставалися, лаяли паню, чи пана, казали, що вони й сліпі й дурні, бо взяли найпоганійшу, а не взяли ні одної з них. Часом хто приходив наймати дроворуба — пляти й колоти дрова, а то кликав і обідранців — найбільш переносити щось важке. Дроворуби стояли тут що дня. Обідранці — теж що дня, хіба що ходили часом по базарю, доглядаючи, щоб пані та куховарки добре ховали гроші: котра не робила сього, тую карали, бо зараз ті гроші потрафляли до рук обідранцеві, і вже тоді кілька день не видно було його на точку. Всі інші стояли — поки хто найме, а з сільськими бувало й так, що як докучить стояти ненятому, то й піде собі знову до дому.

Серед сієї купки мусів стати й Роман. Тепер уже він думав про те, щоб поки знайти собі хоч поденний заробіток, бо йому не було чого їсти. Але доля була до нього неласкава: він простояв увесь перший день до вечора і не вистояв нічого.

Пятака проїв, — не було з чим іти й до ночліжного. Роман думав, думав і пішов у великий міський сад:

— Засну десь у кущах! — гадав собі. — Поки ще не холодно.

Вишукуючи в саду ліпшого, затишнішого місця, натрафив на чималу будівлю, що стояла там серед прочищеного майданчика. Зроблена з шильовок, в одному місці зовсім не було стіни — самі поручата.

Роман перескочив через них і пішов у середину по дощаному помості. Силкувався йти тихо, щоб не почув сторож садовий. Йшов у темряві і відразу почув, що падає вниз.

Упав, але більше злякався з несподіванки, ніж потовкся. Встав, почав мацати руками. Був у якомусь дощаному коритарі неглибокому. Виліз з нього легко і пішов обереж-

но далі. Дійшов до якихсь дверей і відчинив їх. Засвітив сірника: невеличка дощана комірчина, мов хижка, попід стінами лави.

Зважившись тут заночувати. Ляг на лаву, положивши шапку в голови.

Уночі кілька разів прокидався, не розуміючи, де він. Тільки вставши вранці, побачив по видному, що се був літній театр, покинутий уже тепер, порожній, старий і обдертий. Мусів бути йому притулком і на далі на той час, коли не буде грошей, щоб ночувати деінде.

Сьогодні він продав за три рублі своє пальто. Осінь тільки почалась і була суха й тепла, — можна поки було й без нього прожити, а далі... що буде! За карбованця купив сокиру і вийшов на базар... Його зараз же взято колоти дрова. Роман дуже зрадів сій роботі. Але поки він наколов купу дров та заробив півкарбованця, то в його так заболіли крижі й руки, що він кляв свою роботу всякими словами. Ввечері пішов у ночліжний, стрів там Лукаша і з горя проїв і пропив з ним увесь свій заробіток.

Що дня Роман стояв на точку, та не що дня його брано. В який день не було заробітку, Роман жив з тих грошей, що zostалися йому від пальта. Се діялося тижнів зо два, — аж поки знову так сталося, що в Романа не було й трох копійок заплатити за ніч у ночліжному.

— Доробився, — гірко нарікав на свою долю Роман, ідучи ночувати знов у той садовий театр.

Тепер се було не так добре, як попереду, бо вже пішли дощі і зробилося враз дуже холодно. Роман страшно намерзся, стоячи на базарі, і був голодний. Він увесь трусився.

Дотягся до театру, переліз через поручата і пішов у свій закамарок. Ідучи темною сценою, він спіткнувся на щось і трохи не впав.

— Який тут стульгусяка собачий ходить, людей колошкає? — несподівано гримнуло з темряви.

Роман пізнав голос Патрокла Хвигуровського; се він на нього спіткнувся.

— Се я, Роман, — відповів.

— Який Роман, азінус?

— Та тот, що з вами в ночлежному ночувал.

Увесь сей час їм не доводилося стрічатись.

— А чого-ж ти тут?

— Та должно того, що нету на ночлежний деньог.

— Резон, хоч ти й болван!

— А чого-ж я болван?

— А того, що не повинен тут ночувать.

— Та й ви-ж тут ночуєте.

— Я — инша річ. Я, братіку, так собі... ще в день сюди зайшов... а був трошки випивши... та як ляг — та й досі!... Ну, а все таки я се місто, правда, знаю добре... Так се вже ніч?

— Ніч.

— А чого-ж ти зубами ухналі куєш?

— Бо холодно.

— Холодно? Ну, сідай біля мене та погрійся! Чого стоїш? Сідай! За се платити не доведеться.

І він у темряві піймав його за руку й потяг униз. Роман сів біля нього.

— Еге, та ти, парубче, без пальта!...

— А то-ж...

— А де-ж воно?

— Загуло.

— Ну, й ти скоро загудеш.

— Куди-ж я буду густити?

— К чортовому батькові в зуби! Пропадеш без одежі.

— Продав... топор нужно було купити... Що-ж мені було делать?

— Клапоухий азінус! Поспитайся мене, то я скажу, що тобі треба робить.

— Говорить!

— Я тебе поведу до добрих людей.

— Ведить!

— Там, поки що, получиш квартиру й харч. Заплатиш згода, як будуть гроші.

— Хороша штука, спасибі вам!

— Не кажи — хороша, поки не ззів! Як будеш розумний, то матимеш і роботу.

— Какую?

— Кращу за ту, яку робиш. Тоді знатимеш.

— Пущай і так!

— Тільки одно...

— А що таке?

— Чи зостанешся там, чи ні; чи возьмеш роботу, чи ні, а що побачиш — про те мовчи!

— Ето можна.

— Заприсягнись!

— Пущай мене хрест побйоть і сира земля не прийметь, ежелі кому скажу.

— Добре! А коли зламаєш присягу, то я тобі зламаю шию... І під землею знайду. Ціла голова не буде. Сього не забудь!

— Не забуду.

— Гайда!

II.

Довго йшли через увесь город, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. На прикінці вулиця відразу падала вниз і звертала в якийсь яр. По обох боках яру, попід глиняними кручами, блимали маленькими вікнами невеличкі хатки. Ліхтарів не було, тільки й світу на вулиці, що з тих віконечок. Ноги грузли в глині, розмоченій дощами. Раз-у-раз доводилось брѳохатись калюжами. Роман уже набрав у свої драні чоботи стільки води, що всі ноги були мокрі.

— Іди сюди попід тином, — сказав Патрокл, — бо тут така халдейська калюжа.

І справді, всю вулицю залила величезна калюжа. Се було найнижче місце в яру, і вода стікала сюди з усіх височин.

З бідою, чепляючися за хворостяний тин, просунулись повз калюжу.

— Ну й грязюка! — жалівся Роман.

— Ще й лучше: як упадеш, то не забешся.

— Та куди-ж ми зайшли?

— У Рівчаки.

— Какіє Рівчаки?

— Так зветься. Іди за мною!

Він завернув до двору. Відчинив фіртку, впустив Романа і по хазяйському зачинив за ним. У дворі хата, здається, гонтами крита, праворуч — якісь шопи, чи що.

Загарчав у темряві собака.

— Цить, Хамло, цить! Се я.

Здоровенний пес, пізнавши Патрокля, почав леститися до нього.

— Що? Хіба давно не бачив мене? На вже! на!
Витяг щось із кишені й дав Хамлові.

— Добрий каніс! Гарний собацюра!... Ну тебе к чорту! Хвостом усю піку заляпав.

Підійшли до хати і Патрокл загнукав у засунені двері.

Чути було, як хтось вийшов з хати, і чоловічий голос озвався у сінях:

— Хто там?

— Відчиняй, то й побачиш!

— Патрокл Степанович? — запитав стиха голос.

— А то-ж!

Хазяїн впустив гостей і зараз же знову засунув двері. Увійшли в хату. Се була звичайна міщанська світлиця: велике ліжко праворуч під стіною, ліворуч стіл, а круг нього прості деревляні, помазані рудою фарбою, стільці; ближше до дверей — праворуч піч, ліворуч шафа. Стіни обліплено поганенькими, нечистими вже, шпалерами; на стінах три малярські картини без рамок, прибиті просто гвіздочками: копіяшні базарові ляпанці, всі помазані мушиними слідами. Якась жінка, мабуть хазяйка, бліда й худа, клала спати дитину в колыску, а за столом сидів Лукаш.

Поздоровкались і посідали.

Тимчасом увійшов з сіней хазяїн. Не такий здоровий, як Патрокл, але кремезний і дужий, з великою блискучою чорною бородою, з дужим закандзюбленим носом. Блиснув на Романа гострими холодними очима.

— Чого ти так на нього дивишся? — спитав Патрокл.
— Отсе тобі привів чоловіка. Ходить без роботи. Коли тепер нема в нас діла, — треба дати йому квартиру й харч.

— А талалая з білих берез не буде випускать?

— Каже, що припне.

— Хай ночуєть.

— От і гаразд! А тепер знаєш що, Яроше? І він голодний, та й я, як вечір побачив, то розласувався на вечерю.

— А ну, Варко, давай там що єсть! — звелів Ярош господині. — Ми ще й сами не вечеряли.

Жінка, мовчазна і якась дивна, почала готувати вечерю.

Хазяїн вийшов у сіни, а за ним слідком Патрокл і довго про щось там балакали, тоді вернулися вдвох.

— А ну, сідаймо! — покликав хазяїн.

Гості посідали за стіл, а він тимчасом витяг з шафи фляшку з горівкою.

— От чудесна штука, що й аквавита є! — зрадів Патрокл. — Мабуть ти знав, що я змерз.

— А должно ти й не пив би, когда-б не змерз? — шуткував Ярош.

— Та... мене покійний батько завсігди навчав: чарка — ворог твій! А я ворога де не побачу, там і стреляю: не люблю ворогів.

— Варко! а ти-ж чого не садишся? — озвався Ярош до жінки.

— Не хочу.

— Знов завередувала? Іди й садись!

Жінка мовчки сіла за стіл і почала нехотя їсти, ні на кого не дивлючись. Чоловік позирав кілька разів на неї зпід лоба, але нічого не казав.

Роман мало говорив, більше слухав, силкуючися зрозуміти, до яких людей він потрапив. Але ні обстановка в світлиці, ні звичайна міщанська одежа у хазяїв, ні розмови — все про щось невідоме Романові — не казали йому нічого.

Повечерявши, зараз полягали спати: хазяї на ліжкові, а тром гостям післали долі рядно, а під голови подушки.

Другого дня, як Роман прокинувся, то в хаті нікого не було: тільки він та Патрокл спав. Але в сінях чути було розмову. Жіночий голос казав:

— Знов уловили грішну душу, як нечисті в пекло!

— Цить! не твоє дело! — відказав чоловічий голос.

— Бодай би вам стільки кар було на тому світі, скільки ви людей занапали!

— Варко, кажу тобі — цить! Давно в тебе ребра тріщали?

— Покарав мене Бог таким чоловіком!

— Ти таки добалакаєшся!

Погроза злякала жінку і вона змовкла. В хату ввійшов хазяїн.

Роман заплющив очі, мов спить.

— Ге! час уставати! — прокинувся Патрокл. — А ну лиш, братіку, вставай! — штовхнув він Романа в бік.

Повставали. Жінка внесла з сіней самовар. Посідали пити чай.

— Ну, так хочеш до нас у кумпанію пристати? — спитав Романа Патрокл.

— Почему нет — аби добра кумпанія.

— Добра! Комерческа, — сказав Ярош.

— А какая комерція?

— Кінська.

— Каким образом?

— А таким, — вияснив Ярош, — лошадей дешево купляем, а дорого продаем.

— А порадошно заробляете?

— Та вже-ж не без бариша.

— А где-ж ви купляете?

— Разлі по селах мало коней?

Роман не розумів.

— Ти, Яроше, погано йому розказуеш, — перепинив Патрокл, — бо в тебе чортма елоквенції. Слухай, парубче! Знаєш, як коні найдешевше купувать?

— А как?

— Так, щоб за них зовсім не платить.

— Каким образом?

— А таким: як стемніє, то зайти в гості до якого богатого стультуса мужика. По твоему — треба поторгувать-ся з мужиком, а по моему — зовсім того не треба, бо він дуже дорого буде править. А я нищечком повітку відчинив та на коня сів та й гайда в степ... то так найдешевше обійдеться.

Тепер уже Роман зрозумів.

— А чого, парубче, замовк? Може вови та хохи боїшся?

— Не, я вови, положим, не боюсь, а так...

— Так вави?

— І вави не боюсь.

— Так грішки, чи що?

Роман мовчав.

— Болван, белбас і стультус! — гримнув Патрокл. Що то гріх? Як хто заповідь ламає Богу. Що заповідь велить?

Поділись з ближнім твоїм! Ділються богачі? Одвічай! ділються богачі з нами?

— Не...

— Ото-ж вони роблють гріх, бо ламають заповідь. А ми, як возьмемо в богача коні, то що зробимо?

— Та що-ж? Украдем!

— Азінус клапоухий! Ми поділимо з ближніми богачевими добро його, — а сього хоче заповідь. Значить, він її ламає, а ми наставляємо. Розібрав?

— Та на щот сього розобрав, а тільки...

— Ну, що „тільки”? Ти не толькай, а слухай розумних людей! Жив ти на селі? Жив. Що з тобою батько й брати зробили? Цілували-милували тебе? Ні, побили мордюку та й випхали без нічого. А де-ж твоє добро, що ти в гурті з ними заробив? Братік ріднесенький украв. Що тут треба зробити? Узять їх добро та й поділить так, щоб і тобі зосталося.

— А по чому-ж у заповідях написано: „не кради”?

— Що ти мені заповідями очі вибиваєш? Ігнорантус мізер, або неук малоумний! Я їх лучше за тебе знаю. А як вовк у тебе теля вкраде, то ти не прийдеш та не вбеш вовка, не віднімеш у нього теля? Не укради у чесного, а в злодія своє відбери! А ти глянь: старшина і староста грабують обчеські гроші — злодії! Мужики цуплять панський ліс — злодії! Пани хапають казённі гроші — злодії! Шинкар обдурює тебе в шинку — злодій! Брати замотали братову частку — злодії! Усі промишляють, як хто втне. Ти он тепер з голоду пухнеш, а вони там собі горівочку поливають, аж облизуються, та пундики-мундики тріскають, та з Романа сміються, — аж черево догори дметься, — що такого дурня халдейського, таку лемішку гречеську знайшли, що не вміє свого добра в них вирвати. Піди лиш, позивайся з ними! Випозиваєш?

— Чорта випозиваєш!

— Так не будь же роззявлякою, а піди та й візьми сам.

— Та конешно, то моя часть, ту можна взять... А так, хто й зна в кого, то ето вже... — вагався Роман.

— О, сервус малоголовий! Ти хіба-ж не бачиш, що всі так роблять, як твої брати, то всі й крадуни. А в крадуна не гріх і забрати. Нема правди в світі, а є сама хапанина: хто

швидше, хто більше вхопить! І хто вхопить, той богац, хто не вхопить — той харпак! У старовину лучше було: прийшов Грек, розбив Трою та й каже: я герой, бо Трою спалив, Троянців побив, а добро їх пограбував. А тепер кождий слябізує: я по правді і по закону! А один з одного по три шукури деруть!... Ів ти людей?

— Ні!...

— Брешеш! У старовину всі люде людей їли, а тепер усі брешуть, що ні. Неправда: тріскають так один одного, що аж за ушима лящить! Бо homo homini lupus est!

І Патрокл грюкнув з усієї сили по столі, аж дитина жахнулася й заплакала в колисці і все на столі задзвеніло, а очі в нього спалахнули злим вогнем.

Помовчав трөхи, похилившись, заспокоївся, а тоді знов озвався до Романа:

— Ну, та нехай! Ми вже тебе на чужих не займатимем, а от давай поділимо тебе з братами та з батьком.

— Каким образом?

— Та так! Адже сам казав, що в твого батька трөе добрих коней. Так ми поділимо тії коні так, що твою частку з них тобі віддамо. Як що добрі коні, то можна й добрі гроші взяти.

Роман мовчав. У нього в голові куйовдилися всякі думки, але він ще й сам собі боявся їх виявляти. Він нічого не відказав Патроклові і пішов з хати. Йому не сиділося: треба було кудись іти, самому подумати.

Зоставшиися Патрокл з Ярошем самі в хаті, спершу дожидали Романа, що він знов увійде, але згодом побачили, що він кудись подався з двору.

— Ой, — сказав Ярош, — чи не підложить нам свині отой кавалер?

— Ні чорта! — відказав Патрокл.

— А если в поліцію?...

— Ну, то й що він там скаже? Що ми підмовляли його коні красти? А свідки де?

— Та так...

— Хіба поліція не знає, що ти вмієш верхи їздить? Добре вже се розшелепала, хоч тебе тоді за Степенкові коні й не осуджено.

— Та положим... Та тільки не будеть, должно, з його людей.

— От побачиш, що буде! Погуляє, погуляє та й вернеться, бо йому іншого ходу нема.

— Конешно, він би нам так стежку показав, що ой-ой! Нема лучше з таким робить, що добре село знає, — промовив Ярош.

— Ще-б пак! Ти, отамане, звели хлопцям — нехай хлопці на поготові будуть: днів зо три промине, то він явиться.

А Роман тимчасом ішов, куди очі і голова в нього розпадалася від думок. Все минуле, все, що він прожив, відбув уже, — так мов насунуло на нього, знов ожило.

До салдатів він жив дома так, як і всі парубки, і робив щиро. Там у хазяйстві й його праці багато лежить. Чи він же винен, що тепер не може по такому жити?

Кождий чоловік шукає кращого, а живши в городі, він добре побачив, де те краще. Мужича робота важка, нечиста, часом голодна й холодна. Та кождий чорт з тебе знущається, та нема такого начальника, щоб тобі до пики з кулаком не ліз! А городянське життя не таке: і робота лекша, і менше з тебе воду варють, і заробіток більший. От і він шукав сього заробітку, шукав того кращого життя. Коли-ж не щастить! А ні батько, ні брати не хочуть його розуміти, не хочуть допомогти йому. Як би вони йому віддали його частку, то можеб він уже давно чоловіком був. А то призвели до того, що хоч з голоду пропадай. Та ще як зганьбили! Як би не втік — різками вибили-б! Його — різками!

Роман зовсім не думав про те, що й він погано зробив, а згадував тільки кривду від брата. Гарний брат! Ну, сказав би батькові — нехай би батько, як там схотів, покарав, а то зараз у волость звязаного, як арештанта.

Роман згадував, як його ведено селом зі скрученими назад руками, як люде показувати на нього пальцями!... І велика злість, лютість знову його обнімала, так, як і тоді, як він покидав своє село. Там то мабуть було про нього балачок, усі мабуть казали: еч, думав панувати, а став злодіювати! Знає він сих мужиків! Раді в ложці води один одного втопити! Правду казав Хвигуровський, що сами вони гірші за всяких злодіїв. Так і брати: не віддали його частки, — однаково, що вкрали її. А як злодій украде, так хіба хазяїн

не може у нього свого добра взяти? Оттак і він у братів може...

Роман, не помічаючи того, сам собі переказував, що йому казав Патрокл.

Так... Але через що-ж йому чогось ніяково те зробити, до чого його прихилиють?

Гріх воно, звісно, хоч і своє, але таким робом брати.

Гріх... се так... А то ще й так: вони собі там ласо їдять, тепло вдягаються, на печі зиму лежатимуть, а він, Роман, мерзне, голодує, поневіряється тут. Як би не отсі... злодії, то може-б і з голоду пропав. Хіба-ж се по правді? І хіба нема в нього права, щоб силоміць своє взяти? Тільки своє, тільки в батька та в братів, — ні в кого іншого він не хоче, а в них самих...

От ще тільки одно страшно. Добре-ж як усе гаразд обійдеться, а як піймають? Острог, арештантські роти!...

Романові сипнуло поза шкурою снігом.

І хто його ще знає, що воно за люде — отсей Патрокл та Ярош. Може вони ще в таку справу його вплутають... Певне за ними й поліція слідить, бо вже мабуть знає їх... Що як би пійти та виказати їх? Звісно, він заприсягся Патроклові нічого нікому не казати, та хіба-ж він тоді знав, що се конокради? Одначе... хоч би й пішов у поліцію, але свідків у нього нема, то нічого з того й не було-б.

А як він пристане до них, то тоді й йому суда не минути... А в тім... не всі-ж і попадаються... Мужики в таких випадках страшніші за суд. Бо як піймають коновода, то вже так його катують, що — буває — тут йому й каюк.

Ні, нехай йому всячина! Краще він перетерпить якось сей час, хоч на поденну походить, а там може яка служба таки знайдеться, то буде він чоловіком жити. А то...

Роман пішов на базар і став знову на точку. Тільки не багато вистояв: узяли попереносити шафи з одної квартири в другу та й годі, — більше й не було роботи. Відібрав золотого та ото й усього заробітку. Він його проїв, а спати пішов у сад, у театр. В ночі більше мерз, ніж спав.

Другого дня було ще гірше: ніхто за весь день не попитав його. На селі вже обробилися, насунуло в город парубків: робітників було більше, ніж роботи, — не дотовпишся. Роман був не ївши до вечера. Не ївши, пішов і ночувати туди, куди й вчора. Але як він підійшов до театрової шопи

і побачив темну сцену — мов велику роззявлену пащу, — його обняло холодом. Згадав, як він мерз тут минулої ночі. Тоді-ж хоч не голодний був, а тепер... Обняла його безнадія.

Оттак поневіряться, мучиться! І через що? Тільки через те, що брати не схотіли йому віддати його-ж добра!...

Ну, так він сам його візьме! Годі вже!...

Він уже й не думав більше ні про гріх, ні про страх. Він був голодний.

Повернувся і пішов швидко-швидко на другий кінець города — туди, в Рівчаки.

III.

Другого дня вранці Роман ще спав у Ярошевій хаті, як рипнули двері і в хату всунувся Патрокл Хвигуровський. Поважний тезко грецького героя мав сьогодні обличчя квітчастіще, ніж звичайно, бо під лівим оком процвітав у нього величезний синяк.

— А де се? — кивнув на синяк Ярош.

— Ат! — нехотя відказав і махнув рукою.

— Чи не в Левона?

Левон — то був таємний шинкар і помічник усяким злодіям, що в нього збиралися пити.

— А то-ж де хіба є такі скажені? — відповів питанням Патрокл.

— Должно упять з Левдиком?

— Не з яким же діяволом! — відказав Хвигуровський, ходячи по хаті туди й сюди. — Сточортове опудало сміє сікатися. Ну, я-ж йому й дав!

Проходячи проз Романа сплячого, моргнув на нього:

— А що, не казав я? Тут уже! Ходім лиш у сіни!

Вийшли.

— Сам прибіг?

— Сам... учорашнього дня... вечером...

— Що-ж він каже?

— Що братам відімстить... Тільки їм, а чого другого не хоче.

— Та се вже звісно. Кождий азінус думає, що тільки отсей раз, а більше вже й не буде. Ти йому вчора підніс?

— А вже-ж: сьогодні дам похмелиться.

— Тільки добре дай!

— Знаю плепорцію. Не гаразд переборщать, а то й на вечір негодящий буде. При ньому хлопців не хочу збирати ... Хай не знає всіх ...

— А вже-ж.

— Перекажи Лукашем, щоб над вечір зібралися в шопу. Хай пройдуть проулком та попід кручею, — щоб з вікна не видно було. Я загадаю — кому що.

— Гаразд, отамане.

Поки вони розмовляли, Роман усе спав, дарма, що Ярошева жінка ходила проз нього по хаті, пораючись. Знеможений утомою, голодуванням та горівкою, він спав ще довго, аж поки встав, щоби знову залити горівкою останні іскорки сумління.

Над вечір того-ж дня у Яроша в старій шопі, що була колись возівнею, зійшлося п'ять людей. Дожидаючись Яроша, посідали на старих недоломаних санях, діжках, дровах та іншому мотлосі, що ними захаращено було возівню. Тут були Патрокл, Лукаш і ще трох обідраних добродіїв. Прийшов Ярош.

— А де-ж Левдик?

— Хто його зна ... кудись повіявся ... Мабуть не, — сказав високий похмурий чоловік.

— Сволоч! — вилаявся Ярош. — Тепер його саме нужно. Ну, слухать, хлопці, приказу!

Усі замовкли.

— Кучма, Лукаш, Семен та Кулач — на сю ніч у Панасовку. Ти, Кучмо, — вдався він до того похмурого, — знаєш Панасовку, так ти будеш їм за отамана ... Слухать його замість мене! ... У Охрима Бичка — богатий чорт! — четверо добрих коней. Коней взявши, не ведіть до Гапона, а скоррей на полтавський шлях ... на Полтавщину ... как той раз, — знаєш? (Кучма кивнув головою). Та глядіть, щоб більше двох чарок на дорогу ніхто! ... Щоб не було, як тоді з Лукашем ... (Лукаш похнюпився). Росходьтесь, хлопці, та тільки тихо, по одному.

Ярош з Патроком пішли в хату.

— Ну, Романе, треба нам у дорогу, — щоб не спізнитися,

— Чи в дорогу, то й у дорогу, — сказав зважливо Роман. — А хто-ж ідьоть?

— Та от нас трох.

— А Лукаш?

— Обійдеться і без Лукаша! Нащо нам більше, як трох? Ярош виніс із хижки свитку й чумарку.

— А нуте, вдягайтесь, щоб потеплей било! Та щоб і городом від вас не так пахло.

Всі три повдягалися в сільську одержу.

— А у вас там коней замикають? — спитав Романа Ярош.

— Замикають.

— Ну, треба взять і такого, щоб відімкнути.

І він приніс із сіней великий зелізняй сворінь.

— А то-ж для какой надобності? — спитав Роман.

— А прибої вирвать, коли замкнено буде, — виясняв

Патрокл.

Незабаром уже все було готово.

— Ми вдвох з Романом підемо, — сказав Хвигуровський, — а ти, Яроше, згодом сам вийдеш — щоб не так помітно.

— Добре. За городом за цегольнею стація.

— Иди-ж ти, Романе, попереду, — звелів Патрокл, — та помалу, а я тебе нажену біля церкви. Все люде менше вкупі бачити-муть. Бо вони, яко Аргуси стоокі, або Цербери пекельні, так пацу й роззявляють, щоб неповинну душу вхопить.

Як Роман з Хвигуровським підійшли до цегольні, то Ярош був уже там, пройшовши близшими вулицями. На дзорі зовсім смеркалося.

— Ну, гайда! — скомандував отаман.

Всі три пішли шляхом. Нігде нікого не видно було. Разів зо два їм зустрілися селяне возами і байдуже поминули їх: з погляду три злодії здавалися звичайними селянами-хліборобами, що були в городі і тепер верталися до дому. Патрокл підморгнув на них:

— Чи се не ті коні, по які ми йдемо?

— Ні, не ті, — відказав Роман.

— Та я таких і не хочу. Се дуже погані.

Увійшовши верстов з вісім, сіли відпочити під гаєм.

— А що, половину увійшли? — спитав Ярош у Романа, як посиділи трохи.

— А должно.

— Ну, гайда опять, щоб на північ поспіть. Тогда най-лучше мужикам спиться.

Рушили знову. Була північ, як перед Романом зачорніли хати його рідного села. Щось немов торкнуло його, немов шепнуло йому стиха-стиха: чи не облишити се, чи не вернутися? Але було вже пізно, вороття не було.

Ніч сприяла їм. Місяць давно зайшов, по осінньому небу пересувались раз-у-раз хмари, тьмарючи і той невеличкий світ, яким блищали з неба на землю зірки.

— Я поїду попереду, а ви за мною, — сказав Роман товаришам.

Силкувався говорити спокійно, а самого трусила пропасниця, як підходив до крайньої хати.

Аби перейти першу довгу вулицю, щоб хто не стрівся, а далі — там уже скрізь можна городами.

Швидко й обережно перейшли вулицю. Стріли таки й стукача, але він любісінько задрімав на одному піддаші.

— Через тин! — скомандував тихо Роман.

Перескочили так, що й не тріснуло. Роман ішов попереду знайомими стежками, обминаючи всякі небезпечні місця. Ще раз перелізли через тин і опинилися на луці.

— Тепер ми дома, — сказав Роман. — Просто лукою дійти до того проулка, що мимо наш двір... У проулок --- ворота з току.

— А на току, в клуні, спить у вас хто? — спитав Ярош.

— Не знаю...

Дійшли до Сивашевого току. Роман відчинив ворота і впустив товаришів.

— Прихиліться отут під тином, а я поїду, гляну, чи не спить slučajем хто в клуні.

— Я з тобою, — сказав Ярош.

Він ще не певний був, що Роман не зрадить і боявся пустити його самого.

— Нельзя, — відказав парубок, — меня собаки знають. а ежелі з вами, то загавкають. Я сам коні виведу аж сюди. Доводилося коритися.

— На сворінь, — може прибої вирвать доведеться.

— Давайте!

Ярош з Патроклом прихилилися біля плоту в затінку. Роман з сворінем в руках тихо, обережно підійшов до клуні. На ній висів замок. Се добре. Роман підійшов до других

воріт, відчинив і увійшов у двір. Там було темно й тихо. Собаки загарчали були, але Роман обізвався до них стиха, кинув їм хліба. Пізнавши його, вони замовкли і почали їсти хліб. Роман тимчасом підійшов до конюшні. Замкнено. Заложив сворінь одним кінцем і здорово смикнув до себе за другий. Поганенькі прибої давно вже поржавіли і один зараз відскочив. Відчинив двері і ввійшов. Він знав, що коней звичайно привязувано до жолоба, бо один був такий що з тими двома не мирився. Роман налапав їх морди руками, — всі троє дома. На двох були вуздечки, на третьому оброть. На звиклому місці на кілку знайшов вуздечку і надів на коня. Обережно вивів двох коней і передав їх товаришам. По третього, баского жеребця, вернувся знову. Вивівши його, зачинив кінницю і притулив прибой, — мов нічого не займано. Тимчасом товариші вже були верхи в проулку. Роман по хазяйському позачиняв за собою ворота, думаючи:

— А то як кинуть, то ще стукач побачить.

Скочив на коня, і всі три тихо посунули проулком. Тепер уже городами не перескочиш, — треба було їхати вулицею. То було найгірше. Але сон пригорнув усе село. Нігде ні лялечки, ніщо не шелесне. Тільки чути було, як по хлівах чмихає товарина. Стукач десь стукав, та далеко. Гавкнула була раз-два чиясь собака. Серце в Романа стислося, мов перестало озиватися в грудях. Дух забило. Але собака мала поганий ніс і не дочулася чужого. Загарчала та й замовкла. А вулиця була все довга, без міри довга. Такою довгою вона ніколи Романові не здавалася. Дві перії покрівель тяглися, скільки видно, і зникали в темряві. Здавалося, що їм і там нема краю. Ось Миколина хата... Семенова повітка... Як далеко ще... Роман ударив би коня, полетів би з усеї сили, але не міг сього зробити, мусів їхати тихо слідком за отаманом... Замаєчила Костенкова клуня... За нею ще три двори... Ось уже й останню хату видно...

— А хто се? Стій!

Висока постать ураз виявилась серед темряви перед Ярошевим конем і вхопила його за вуздечку. Роман побачив, як Ярош, не спиняючись, зняв угору руку з сворінем і вдарив вниз. Чоловік застогнав і впав біля коня. Знову звелася рука, сворінь упав коневі на бік. Кінь рвонувся і полетів наперед, за ним два інші. Роман припав до гриви, бючи ногами коня в боки. В один мент опинилися за селом і як вихор по-

линули рівним шляхом. Аж вітер у вухах свистів.

Добре вигодовані коні гнали з усієї сили і бігли довго. Перескочили верстов з п'ять. Ярош припинив свого коня і пустив його ходою, щоб дати хвилину відпочинку. Роман та Патрокл підїхали до нього.

— Чорт його знає, — погана штука! — сказав Хвигуровський.

— Що? — спитав Ярош.

— Та отсей стукач. По чому ти його вдарив?

— По чому!... Чорт!... По тому, по чому прийшлося, — по голові!

І знову погнав коня.

Романові стало моторошно. Невже се чоловіка вбито? Тоді йому здалося, що Ярош ударив стукача по руках, щоб вирватися від нього. Але як по голові і той упав...

Звернули з шляху і пігнули у ліворуч. Дорога збігала в яр. Куди се вони? Роман силкувався вгадати, пізнати, що се, і якось не міг. Замаєчила купа дерев, далі хата велика... Пізнав таки: Гапонів хутір.

Якийсь Гапон тут жив. Як його звали справді, Роман не знав, а всі називали Гапоном. Таке собі: ні пан, ні мужик. Мав свій хуторець, трошки хазяйнував... Щось про нього люде гомоніли, та Роман тепер не міг пригадати. Чого-ж вони туди їдуть?

Підїхали до двору. Ярош скочив з коня, сам відчинив ворота і впустив товаришів у двір. Підійшов до хати і почав стукати в вікно:

— Відчини!

Мабуть хазяїн пізнав, чий голос, бо зараз вийшов, накинувши на опашки свиту.

— Ти, Яроше?

— А то-ж.

— А хто-ж з тобою?

— Патрокл Степанович та ще один хлопець... новичок.

— А що?

— Троє добрих, — відказав Ярош.

— Звідки?

— З Диблів... від Сиваша Пилипа.

— Можна до завтра?

— Ні, катай зараз. Твої хлопці дома?

— Дома. А хіба що?

— Нещасливо случилось: довелось відбиватися.

— Погано, — цмокнув Гапон. — Треба, коли так, поспішатись. Зайдете в хату?

— Ні, — відказав Ярош, — не рука: нам лучше тепер дальше від вас бути.

Тимчасом Хвигуровський з Романом завели коні у хлів.

— А для какого дела? — питає Роман у Патрокла.

— А що-ж ми сами їх будемо вести? Ми гайда до дому. А тут товариство і відведе і продасть, а ми грошки получимо. Зараз як чкурнуть, то до світу верстов за шістьдесять будуть.

Підіхали до двору. Ярош скочив з коня, сам відчинив із Гапоном, і пішли швидко назад. Незабаром вийшли на шлях до города.

— Чуеш, наші коні поїхали, — тихо промовив Патрокл до Романа.

Роман прислухався і почув справді тупіт кінський внизу, в яру.

— Молодці, що не баряться, — сказав Ярош.

Усі замовкли, бо всіх обняла думка про стукача. Найбільше ся думка турбувала Романа. Він сам на себе лихий був. Зважився на се діло, і зараз же й видно, яке воно погане. А що, як Ярош убив чоловіка? Уже-ж шукати-муть, а як найдуть... Не минеш каторги, Сибіру.

А в тім... Не такий страшний чорт, як його малюють. Не кожного-ж і ловлять. Може ще так минеться.

Тільки вже не треба товаришувати з Ярошем та з Патроклем. Хай їм біс! Відбере свою частку з батькових коней та зараз же й піде собі геть від них...

Шляхом попри них проїхали якісь селяне, торохтючи возами, — мабуть у город на базар.

— От, як би сі клапоухі стультуси знали, звідки ми йдемо! — сказав Патрокл. — Ото-б тоді було! Постраждали-б ми за правду!

— Какую правду? — спитав Роман.

— А такую! Як би вони знали, звідки ми йдемо, то знали-б, що ми забрали коней, і се булаб правда, а за сю правду вони-б нам бебехи повідбивали. От і страждання за правду.

Роман та Ярош зареготались. Усі три почали весело ба-

зікати. Роман зовсім забув про свої страхи, мов нічого й не сталося.

Уже зовсім розвиднілось, як вони входили в город. Щоб їх не помічено вкупі, кождий пішов сам собі іншою вулицею. Але Роман прийшов таки до Яроша і вдвох із ним спали довго — аж до півдня.

Уставши, Роман пішов на точок, — не так, щоб заробити, а більше щоб не дуже бачено його в Яроша. Він почувався якось чудно. Отсе й нічого неначе, а тільки все мов щось муляє його і таке негарне якесь, нелюбе... І сам не знає що, аж поки не згадає: се-ж тая крадіжка... Так, мов вона на йому висне. Не сказати, що йому було сором, чи щоб він на гріх почувався, а тільки погано, що мов довбню над собою чуєш: от-от виявиться... от-от щось погане, важке станеться...

Минув день, і вже про їх справу пішла поголоска, і на базарі розказувано, що коноводи вбили чоловіка. Роман сказав про се Ярошеві.

— Пустяк! — відказав той. — Сьогодні з тих країв був знакомий чоловік. Стукач живий. Тільки памороки забило, як ударив. Кажуть, як упав, то лежав довго, бо таки трохи й голову... Та вичухається!...

Романови полекшало: хоч чоловік живий. А все страшно. І він спитав Яроша:

— А що, сильно шукають?

— Пойди та спроби в тих, хто шукає. Ти вже й боїшся? Ого-го! Тепер пушай шукають. Першої ночі не піймали, то вже чортового батька знайдуть, — пропало на віки! Тепер уже коні тричі продано. Скоро й денежки получим.

Після сієї розмови Романів страх десь подівся і вже ніщо йому не муляло. Стукач живий, їх не найдуть, — чого-ж ще? Незабаром Ярош віддав йому двацять карбованців. Продав коней за вісімдесят рублів, бо коні були добрі, але частка з них припадала Гапонови, а Ярош відібрав тільки п'ятьдесят п'ять рублів. Сі гроші треба було поділити на все товариство, та Ярош дав самому Романові двацять карбованців, щоб заохотити його до сього діла.

— А що, брат, — за одну ніч двацять рублей заробив! Будеш розумний, то й не так заробляти меш.

Роман і сам уже бачив, що се і добрий і легенький за-

робіток. Так ловко багато грошей мати! Роман купив собі пальто, — причепурився трохи. Ну, а тепер що?

Він спершу думав, що як візьме гроші, то буде з чого жити, — тоді покине Яроша і знову служби шукати-ме. Коли так думав, то так і зробити треба, хоч тепер уже він чогось трохи байдужий до сього став. Ну, а в тім, — треба-ж!...

Пішов знову туди-сюди... походив, поникав... Нігде нічого нема й тепер... Се дратувало Романа. Всі його мрії про те, щоб зробитися паном, вибившись з мужицтва, блідли й зникали... Ні з чим не щастило! Отсе йому й дошкуляло. А щоб не так було дошкуляння чути, брався Роман до чарки, і скоро брався, то незабаром було все добре...

А гроші не довго держалися в руках. За малий час у Романа стало їх саме стільки, скільки було тієї ночі, як ішов по коні до батькового двору. Заробітку не було, та Роман уже й не шукав його. Він просто пішов до Яроша і тієї-ж ночі, вкупі з ним, знову подався на здобутки...

Не минуло й місяця, а вже коноводи прийняли Романа до свого злочинського товариства.

Товариство се тепер складалося з вісьмох чоловіка, рахуючи й Романа. За отамана був Ярош — зручний, смілий і хитрий коновод. Він умів завсігди викручуватися з усяких, навіть найважчих, справ і хоча за свій вік чимало переводив коней, але до рук судові потрапив тільки раз, та й то так замотав, заплутав справу, що вийшов з суду не осуджений. Самі коноводи дуже його берегли. Не одного разу так було, що за Ярошеву справу відсиджував хтось інший і знав винного, але мовчки приймав і відбував кару, знаючи, що виказувати ні на кого не треба, а надто на отамана. Не сказати, що вони його любили, але поважали й боялися дуже. Поважали за злочинське завзяття й смілість — так само, як поважають проміж себе люде палкого робітника, чи смілого вояка. Слухали його невідмовно, і він умів порядкувати над людьми, умів нагнати страху й накарати, коли треба. Не вмів жаліти, але сього від нього ніхто й не сподівався, а навпаки: всякий, знаючи, що він його не пожаліє, слухав дужче. Через се ні в одному товаристві злочинському на всю округу не було такого ладу й послуху, як у Яроша.

Товариство здебільшого не вкупі ходило на здобутки, а так, що одна частка йшла з Ярошем, а друга з Патроком або з Левдиком. Хвигуровський, дяків син, справді колись

учивсь в семинарії, але буди вже в підстаршому клясі, напився якось в купі з товаришами горівки і, п'яний, вилаяв ректора, а інспектора штовхнув. Його вигнали з семинарії, та ще й з „вовчим білетом”, що більше вже нікуди й не мав права піти вчитися. Та він і не міг би сього зробити, бо в семинарії вчився коштом духовенства, а в батька грошей на науку не було. Вернувся він до дому, — батько так на нього напався, що хлопець утік з дому в город шукати якогось заробітку. Але вигнаному семинаристові не так легко було його знайти, а надто — ще він звик пити. Через те він як і знайшов роботу (в якійсь конторі писарчуком), то не довго на ній удержався. Почав тоді міняти одну службу на другу: був і прикащиком, і листоношом, і кондуктором на залізниці, починав був торгувати дрібною копіяшною бакалією, але скрізь йому не щастило: або погризеться з хазяїном п'яний, або в рахунках наплутає (собі на користь), або ще щось... а бакалію свою, так він здебільшого пропив. Нарешті зробився вже він писарем шинковим: за кілька десятків копійок, чи за півкварти писав неписьменним селянам усякі „жалоби” та „прошення”. В одному з сих шинків доля й звела його з Ярошем... В товаристві його поважали, що „вчений” та що здоровий: він мав велику силу й не раз ставав нею товариству в пригоді. А що був і смілий, то Ярош часто припоручав йому замість себе отаманувати в тому гурті товариства, який ішов на здобутки окремо.

За се з Патроком ворогував Левдик — добрий і хитрий коновод, але гірший п'яниця, ніж Хвигуровський. Як він був тверезий, то Ярош завжди готов був припоручити отаманування йому, але як напивався, то вже не кому, як Патроклові. Се дуже брало за серце Левдика, і він, упившись, часто заходив у сварку та в бійку з Патроком, а надто, що той ще й дражнив його раз-у-раз та лаяв незрозумілими латинськими словами.

Але і Патрокл і Левдик були рівними з іншими товаришами, як доводилося ділити здобуті від крадіжки гроші. Тільки отаман мав більшу частку.

Опріч товаришів, були ще й так собі помічники: сих не прийmano до товариства, вони навіть не знали, що є спілка, але кликано їх, коли треба було на поміч у якій справі, і за те їм плачено. З межі сих людей часом вибирали собі годящого і до товариства прийняти. Так було і з Романом.

Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно: вони мов сіткою покрили край. Кожде мало свого отамана, було самостійне, і кожде мало свою округу, свою частку землі, території, і тільки на сій частці товариство й мало право робити своє діло. Скоро воно переступало межу, захоплювало щось з території сусіднього товариства, то з сього зараз повставала проміж двома товариствами сварка, а часом і бійка: коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і проганяло.

Але було дещо, що й звязувало проміж себе товариства: вони одно одному допомагали переводити яко мога далі від крадіжки коні й продавати їх. Крадучи коні, Ярошеве городянське товариство не вело їх продавати в свій город, а передавало іншому товариству, а те часом знов іншому, і бували такі випадки, що за одну добу вкрадена коняка опиниться за яких двіста верстов, у третій уже губернії. В сій справі дуже допомагав Гапон. Сам він коней не брав, але мав двох дорослих синів і вкупі з ними передержував крадених і відводив їх до іншого товариства, або й просто на продаж. І Гапон, і кожде інше товариство, продавши коні, zostавляли собі звичаєм установлену частку грошей за „комісію”, а все інше передавали тому, від кого мали коні. І так гроші передавалися аж доти, поки доходили до того товариства, що і вкрало коні. Контролі тут, звісно, не могло бути, але всім коноводам дуже залежало на тому, щоб по змозі все було без одурювання, і через те сі справи роблено більш менш чесно. Та коноводи завсігди знали, скільки за яку коняку можна б узяти, то вже коли грошей приходило менше, часом сварилися, і се примушувало інших бути обачнішими й чеснішими.

Коноводи, поруч з паліями, були завсігди нашому селянинови найлютішим ворогом. бо вони руйнували йому хазяйство. Як вовк набігає на село, хапає що зможе і знов утікає, так і тії коноводи. Як до вовка не мали селяне ніякого змилювання, ніякого жалю, так не мали вони його й до коновода. Аби попали, то вже так його не пускали. Що там суд! Суд його хоч і засудить на рік, чи там скільки, в острог, так що з того? Вийде злодіяка на волю та й пічне мститися на людях, то ще гірше їм буде, ніж як його суд і не карав.

Хіба-ж мало такого бувало, що коновод, відсидівши в острозі, приходив у те село, де його піймано, та й палив його так, що й зовсім усього рішалися люде? Через те селяне карали такого злодія самі.

Серед коноводів раз-у-раз оповідано страшні й правдиві пригоди з тими злодіями, які потрафляли до рук селянам. Піймано одного серед степу, як уночі хотів забрати коні, та зараз же кийками його і вбито. І так люто бито, що всього на гамуз потрощено, з людського тіла зроблено страшну купу кісток, мяса й крові. Найдено сю купу на полі, довго поліція шукала, хто се зробив і кого се вбито, але нічого не могла знайти. Знали, хто й кого, багато людей; знали про се коноводи, але мовчали, щоб самих себе не виявити; знало чимало селян, та хто-ж би з проміж них став виказувати?

Але все-ж убивати було небезпечно: могла виявитися справа і тоді винні йшли на Сибір. Через те коновода карано здебільшого инакше: бито й мордовано так, щоб уже здоровля не могло до нього вернутися, і він або в тюрмі, або незабаром після неї попращався з сим світом, і не міг уже більше нікому шкодити. І як тільки не мордовано безщасних! Одному повикручувано руки й ноги, другого пекли сірниками, третьому стягли і звязали до купи голову з ногами і так покинули лежати всю ніч... Вигадали ще так бити, що признаків на тілі не було, що бито, — ніхто тоді й не причепиться. Візьмуть, привяжуть чоловіка спиною до дошки, а тоді піднімуть дошку з ним та й кидають на землю. Піднімають та й кидають, — аж поки вдовольняться. На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все в середині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго.

Громадянство викидало, виригало з проміж себе людей, що не змогли з ними поладнати, не змогли знайти собі „чесного“ шматка хліба — чи то через нещасливі обставини особисті, чи через визискування інших, чи через нещастя мати спадщиною із батьків і дідів нахильність ломати загально додержувані закони власности. А сі викинуті з звичайного ладу люде мстилися тоді на громадянстві, ставали йому ворогом і завзято боролися з ним — чим могли. Так само боролися за право жити, існувати, як і громадянство.

Такими людьми були й коноводи. Вони нападали на му-

жика, а мужик оборонявся. Щоб мати з чого жити, вони віднимали в мужика способи до життя, а мужик віднимав у них життя, чи хоч здоровля, волю. Се була повсякчасна боротьба, війна, часто кривава, а гірша за звичайну війну тим, що вона ніколи не кінчилася згодою...

Роман також пристав до сеї війни і незабаром зробився завзятим у ній воякою. Дужий, зручний, смілий і нахабний — він подужував скрізь і щасливо вискакував з небезпеки. В своєму товаристві він був дуже корисний чоловік ще й тим, що він був з Диблів. Ярошеве товариство так добре вичистило свою частку повіту, так обурило проти себе мужиків і примусило їх день і ніч берегти свої коні, що вже треба було трохи перечасувати, поки се затихне та поки мужики розживуться на нові коні. Самі Диблі якимось зоставалися досі незаймані. Роман знав там кожний двір, кожного хазяїна і через те був чудовим проводирем товариству. Незабаром після першої крадіжки воно дуже щасливо вивело ще четверо коней, а тоді знов трое... Роман мав добрий заробіток, жив на окремії квартирі, — у тих же таки Рівчаках, — перед людьми удавав, що мов ходить на якусь там роботу, а справді мав тільки одно діло...

Жив добре, не сподіваючися біди, чи то не думаючи, забуваючи про неї.

Але вона за нього не хотіла забувати.

IV.

А що-ж тимчасом робила Левантина?

Левантина зараз же почула про те, що сталося з Романом: як його піймано з салом, як із нього знущалися. Тепер усі ті, що ними він гордував, були раді віддячити йому за те гордування лайкою чи глузуванням. А найбільше нападав на нього рідний брат Денис. Той був такий лютий на Романа, що ніколи про нього доброго слова не мав, а ганьбив, аж люде дивувались, що брат на брата так устає. Звісно, — казали, — Роман ледащо, нероба та ще й злодійкуватий, але-ж і Денисові не годилось би так на нього нападатися. А інші обставали за Дениса, кажучи, що такого, як Роман, і милувати не можна, — де-ж таки!

Усе те мусіла слухати й Левантина, слухати й мовчати.

Озватися словом за Романа вона не сміла. Уже й так про неї та про нього слава пішла, а то ще гірше буде. Треба мовчати, ніби згоджується.

А серце не згоджувалось, не могло згодитися з тим. Йому Роман здавався іншим.

Се погано він зробив, що сало узяв у батька, та ще-ж се діло не таке вже й страшне. Та-ж раз-у-раз і дочки й сини беруть з дому нишком на складки і яйця, і муку, і сало, і курий — всячину. Як довідається батько — погримає трохи та й усе. І всі про се знають, і дарма. А тут яку бучу збили: злодія з парубка зробили, хотіли в холодну посадити, різками бити! Чи то-ж по правді? Звісно, Роман не на складку брав, а так... Але-ж... то-ж із дому, там же й його, Романова, частка була. Хоч і погано, та як же-ж було йому не взяти, коли йому з дому нічого не давали? Просив-же, щоб відділили, так ні! А як би се гарно було! Роман казав їй, що тоді-б зараз почав торгувати бакалією... і вони побралися-б... А тепер — що сталося? Хто винен? Денис та батько й винні... Зінько — ні, бо він добрий: тільки він сам і обороняв Романа, Дениса спиняв...

Такими думками силкувалася виправдати вкохану людину бідолашна дівчина. Вона сама почувала, що трохи вона не так, що і Роман грішний у всій сій справі з сімєю... Та на нього і так усі нападаються, — невже-ж і вона ще нападатиметься? Вона, що так його любить?

А любила вона його дуже. Так його любила, що все віддала...

І що-ж тепер буде? Невже Роман так її й покинув і не вернеться більше? Ні, ні, сього не може бути, вона тому певна. Звісно, не може-ж він тепер знову вернутися сюди: так його зганьблено! Він пішов у город, шукає там собі служби. І певно найде: город — не село. Хоч, може, й не відразу, бо, кажуть, і там пошукати ще треба. А як найде та влаштується, то й прийде по неї... або просто покличе її до себе... Там вона звінчається та й житимуть собі любо, забувши про се село і про недобрих у ньому людей.

Тільки, коли-б швидче він се зробив, щоб не спізнився. Бо як спізниться — ой сорому, великого сорому зазнає вона тут на селі! Де-ж таки: покритка! Яка мати, скажуть, така й дочка. Уже-ж як їй вибивали очі тією безщасною ма-

тірю, то мабуть її душі й на тім світі нема спокою! А тоді вже й поготів. І погане цуцня гавкати-ме.

— Ой, Романе, Романе! Який ти гарний, що я й душу тобі віддала, який ти недобрий, що не пожалів і віночка дівочого! Як би не се, дожидала-б тебе, виглядала-б тебе співаючи, сміло у вічі всім дивилася-б, не боялась би за тебе словом озватися, від лихих ворогів тебе оборонити! А тепер... Та вже не вернеш!... Тільки-ж пожалій мене, пошануй мене тепер, бо ти-ж мені тепер і батько й матінка, і дружина вірная. А я-ж тобі вірю, а я-ж тебе дожидаюся!

Вірила й дожидалася...

А про Романа не було й чутки. Дибляне їздили на базар не до міста, а до близького містечка, то мало що й знали про той город — як там і що там. То й про Романа нічого не знали: як пішов, то як вода вмила. Левантина вже й прислухувалася й причувалася, вже й роспитувалася де-кого обережно — ні, нічого не чуть.

Мабуть йому, бідному, не щастить там, мабуть він шукає та нічого знайти не може. Се буває. Он Стецько Гавриленко розказував, що одного разу два місяці тільки й жив з того, що на поденній коли-не-коли заробляв... так нічого й не добувсь у городі та й вернувся додому. Коли-б сього й Романові не було! Помози йому, Мати Божа!

А місяці минали.

От і Різдвяні свята. Яка рада звичайно Левантина Різдвяним святкам бувала! Як весело, випросившись, вимолившись в хазяйки, бігати з дівчатами по селу, колядувати, сміятися, гуляти на волі!... А сього року й колядувати не пішла: сказала дівчатам, що хазяйка не пустить. Може-б і пустила, та Левантина й не питалася.

Вона все дожидала: може Різдвяними святами Роман прийде. Може досі вже службу добру має, то й прийде з родичами помиритися. Вона позирала через тин до Сивашів у двір і вбиралася в святий день, думаючи: причепурюся, а може...

Та ні, нема... Минув новий рік, минуло Водохреще... уже й не буде...

Пішов не попрощавшись... Невже-ж і побачитися не доведеться? А що-ж із нею буде?

Сумна та нерадісна збігла зима, не було радісніше й по

весні. Сонце з неба сміється, а в Левантини рясним дощем сльози капають; квітки радісно витають життя молоде, а бідолашна своє життя проклинає... Дівчата над річкою веснянок вигукують, і далеко-далеко несуть їх голос лепетливі хвилі, а безщасній Левантині не до співу, в неї одна думка — тяжка, пекуча...

Так, вона повинна стати матір'ю...

Матір'ю! Не матір'ю, щасливою своїми дітьми, не дружиною, радісною з свого чоловіка, хазяйкою у власній хаті!... Ох, яке се велике, велике щастя!... Але не такою вона буде.

Не пишатися вона буде своєю дитиною перед людьми, а ховатися з нею, очей не сміючи звести на людей!

Сором!... Ганьба!...

А за віщо? Невже се такий великий, непростений гріх? Хіба то не Бог ізробив так, що дівчина стає жінкою, матір'ю? Як би Бог хотів, щоб у самих тільки вінчаних були діти, то він би так і зробив. А то-ж не зробив! За що-ж люде карають, глузують, знущаються?

Левантина не могла зрозуміти, не могла найти відповіді на ті питання, тільки мучилась ними тяжко, мучилась уже самими думками про те лихо, що мало ще прийти, впасти на неї.

А лихо йшло помалу, не поспішаючись, але не перестаючи наближатися, неминуче, невблагане. Бідолашна, щодня оглядала, навіть міряла поясом свій стан і плакала, плакала... Скоро всі побачуть!...

Вона того не знала, що цікаві давно вже побачили, давно вже плели про неї всячину. Не знала, аж поки сама почувала одного разу. Розмовляло двоє дівчат на вулиці й не помітили, як вона наблизилась, бо темно було. Вона почувала, як Химка казала:

— Гляди, щоб і з нею не було так, як з Левантиною!

— А що? — поспитала Вустя.

— Ото, дурка! Хіба ти не помітила?

— Або-ж ні!

— Так змарніла з обличча, а стан який повний — скоро ходити-ме, як та копиця.

Тікала від них, землі під собою не чуючи, і ридала тяжко, страшно, забившись головою в соломку в тій самій повітці.

Господи! Невже він покинув її? На поталу ворогам, на глум, на ганьбу! Хоч би роспитати кого про него, хоч би довідатися — де він, що він!

Незабаром на селі почали розказувати, що Романа в городі нема, що він покинув свій край зовсім, а поїхав на службу в той город, де був салдатом. Сплів хтось, як звичайно плетуться серед людей всякі неправдиві звістки. А Левантина поняла тому віри.

От тепер вона знає, що покинув, забув. Коли так далеко пішов, то не вернеться.

А може... Може так трапилось, що тут нігде не міг роботи знайти, мусів податися аж туди, де його знають і дадуть роботу. Тоді вернеться і візьме Левантину.

Хоч би як безнадійно все стояло, а людина завсігди силкується вдержати в себе хоч крихтину маленьку надії, тих солодких пахощів зрадливих, що завертають нам голову, щоб ми не так остро почували мордування неблаганого, немилосерного життя.

А час минав. Бачили вже всі Левантинине лихо. Дівчина ховалася від людей, але від хазяйки не могла сховатися. Уже їй та що дня вичитувала.

Наближались жнива. Левантина повинна була вязати.

Одного разу ввечері вона пішла в хижку щось узяти. Враз почула острий страшний біль, що пронизував увесь живіт і крижі. Так заболіло, що ледви встояла. Але тільки на мить, бо зараз же й перестало.

Левантина зрозуміла, що починається те страшне. Хоч вона попереду знала, що се неминуче, що воно вже наблизилося, але думка, що се буде ось зараз, сього вечера, що воно вже почалося, обняла її мов вогнем. Не думаючи, не розбираючи, що робить, Левантина кинулася з хижки, вискочила з двору й побігла аж на другий кінець села.

Бігла, нічого не тямлючи, не бачучи, серед темряви. І враз почула знову той біль, ще страшнійший, захиталась і впала, не вдержавшись від швидкого бігу. Упала просто животом на якусь колоду, що лежала під хатою... Мало не зімліла з болю.

На щастя ніхто її там не побачив. Очутившись, підвелася і попленталась уже помалу. Сама не думаючи про те, якось забігла вона аж на той куток, де жила стара баба

Олійничка, її хрестна мати. Пізнавши її хату, ввійшла в сіни і не зважувалася йти далі.

— Хто там? — запитала баба з хати і зараз же відхилила двері. — Левантино!... Чого се ти ховаєшся?

Левантина вступила в хату і впала бабі до ніг.

— Матіночко-голубочко!...

Новий біль перепинив їй слова...

Вночі Левантина породила кволу дочку...

Стручиха довго дожидалася з хижі Левантини і не могла діждатися.

— А вже мені ся проклятуща дівка! Піде та й сидить, — бодай ти там каменем сіла! Ой піду зажену так, що аж спотикатиметься!

Пішла, але хижка стояла відчинена, а Левантини не було. Стручиха почала гукати, — не озивається.

— Мабуть побігла на вулицю! Тільки й справляє побігуці! Бодай тобі ноги поплутало!

Лягла спати, лютуючи і присягаючись відлатати завтра Левантину так, щоб довго згадувала. Але і вранці Левантини не було. Сипала тоді проклонами, мов горохом з решета.

— А, ідолова байстриуча порода! Саме перед жнивками кинула, сучого виводу дівка! Бодай ти скрутилася і круга світу пішла, як ти від мене пішла! Щоб тобі руки покорчило та посудомило, як ти мені роботу кинула!

— Кого се так ви кленете, кумо? — озвалася з вулиці до Стручихи її кума Вівдя.

— А кого-ж, як не ту світопоганку Левантину, бодай би її всю болячками взяло! Покинула мене саме в жнива.

— Еге, вже й не вернеться, кумо! — відказала Вівдя. — Кажуть, у баби Олійнички з дочкою лежить.

— Та невже? От я-ж їй дам!...

І хоч робота аж кричала, а Стручиха так і метнулася із двору.

— Куди ти, дурна? Куди? — кричав Струк, але не помагало: распалившись баба бігла вулицею, як скажена. Струк подивився їй у слід, плюнув: — Ну й бісового заводу!... З гадючих спинок ізшита!...

А Стручиха тимчасом уже була далеко. Вбігла до Олійнички в хату така люта, що забула й поздоровкатися з го-

сподинею. Левантина лежала на полу, біля неї дитина. Старенька сухорлява бабуся поралась по хаті.

— А, ти тут, голубочко! — зашипіла Стручиха до Левантини. — Бач, як по панському вилежуються! Людям жнива, а вони відпочивають, нажирувавшись з паничем, та з ляльками панькаються! Що-ж, панича, чи панночку — яку цяцю набігали? Бодай би воно тобі попухло!

— Ось слухайте, Секлето! — озвалася до неї поважно бабуся. — Ви не кричіть так! Се вам не своя хата, а чужа. Та й дитини не займайте, бо воно вам нічим не винне. Воно як ангелятко, а ви до нього з нечистим словом. Ось як видужає Левантина, тоді вже з нею будете говорити. А тепер або сідайте та гомоніть по людському, або йдіть собі з Богом!

— А бодай би вас усіх лиха година забрала! — крикнула Стручиха і прожогом кинулася з хати, грюкнувши дверима так, що й шпаруни посипались.

Уже-ж і лаяла вона Левантину кожному, з ким стрічалася сими днями! Баби похитували головами й казали:

— Боже мій, який світ настав! Таке молоде, а таке непоштиве! Як ми були молоді...

І вони починали хвалитися, які то вони гарні та звичайні були за молоду, і як тоді все добре було, а не так, як тепер, що парубок із дівчиною тільки моргнули одне на одного — вже й дитину нарядили.

Судили Левантину, глузували з неї, а таких, що жаліли, було мало. Жалів і парубок один.

Сей один був Зінько.

Несміливий з дівчатами, так він і не зважився тоді зайняти Левантину. А там заняв її Роман... Ночуючи часом із ним у двох, він помітив, що той кудись у ночі ходить, а одного разу побачив його з Левантиною і зрозумів, що до неї саме протоптав Роман стежку.

І йому зробилося жалко й сумно...

А далі почали про Левантину та про Романа говорити всячину, надто, як той пішов з села.. Зінько почував, що сьому може бути й правда, і знов йому стало сумно й жалко дівчини. Стрівши її одного разу саму, хотів поговорити з нею. Та вона засоромилася, щось на швидку відказала і утікла. З того часу обминала його.

А тепер він дочувся, що сталося. І сам не знав через віщо, а обняв його такий жаль, мов за сестрою рідною. Пропала дівчина! Загризуть її, заклюють. І як же не гріх Романови, що занастив її? Занастив і кинув, бо се вже видно, що він до неї не вернеться. За що-ж загине молоде, нічим не винне життя дівоче? Йому-б красуватися та пишатися, як квітці під теплим сонечком, а от же мусить гинути.

І де далі Зінькови вже жалчіще та жалчіще Левантини було. І немов усе кращою та дорожчою вона йому ставала. Він і сам не знав, чого се йому так, що він не спить ночами і все думає про Левантину. Думає, як би лихови запобігти, як би їй допомогти... Але як би-ж? Коли-б він знав!

Піти в город, знайти Романа, розказати йому про все, посоромити, щоб він вернувся та взяв її? Такий Роман, що послухає! Нічого з того не буде! Та кажуть же, що його й нема в сьому городі, що вже подався кудись.

А без нього — хто тепер її візьме? Ще добре, коли знайдеться який старий удівець з купою дітей, то хоч за ним поневіряти-меться. А то й того не буде. Бо хто-ж таких бере?

Але-ж хіба то по правді? Хіба вона така негарна дівчина? Хіба сього не може бути з кожною? А вона-ж ще й сирота: нікому було її доглянути, напутити, остерегти. Може вона багато ліпша, ніж які дівчата, що чесними заміж пішли, тільки що поняла віри такому... Так чому-ж би не знайшовся такий чоловік, що взяв би її?

Тому, що не всі так думають, як він.

Ну, а він думає так, як треба, то... Чому-б він не міг її взяти?

Він почав думати про се, і чого не могло зробити молоде парубоцьке почування, те робив тепер глибокий людський жаль...

Але-ж вона любить Романа! Чи любить же? Тепер, як уже побачила, який він є?

Зінько міг би бути щасливий з нею, та й їй було-б добре.

А сміяти-муться з нього?

Оттак! А хіба не сміються з того, що він горівки не п'є?

І де-далі він думав, то все більше й більше йому здавалося, що так і треба зробити.

Довідавшись, що Левантина вже встала з пологів, він перечасував ще кілька днів, а тоді пішов до неї.

Баби Олійнички в хаті не було, як Зінько туди прийшов, а Левантина саме сповивала дитину. Побачивши парубка, страшенно збентежилася, почервоніла і не знала, що їй робити й казати.

— Здорова була, Левантино! — промовив до неї Зінько, але в неї тільки губи заворушилися, щоб відповісти на привітання, а вимовити нічого не могла.

— А що, баби нема дома? — питав далі парубок.

— Нема... — ледви вимовила дівчина.

— То й добре, мені її й не треба, бо я прийшов не до неї, а до тебе, Левантино...

Левантина почервоніла ще дуще, їй чогось стало так ніяково після сих слів, що вона готова була-б крізь землю піти.

— Сідайте! — прошепотіла, не дивлячись на нього, і не відходила від полу, нахилившись над дитиною, мов усе її сповивала.

А Зінько й собі не знав, як йому почати, і сидів мовчки; почував, що так же не можна, що мусить же озватися, а не знав як. І враз несподівано собі самому, встав і підійшов до Левантини.

Вона стояла спиною до нього й не обернулася, тільки голова її схилилася ще нище.

Зінько став біля неї і вони вдвох нахилилися над малесеньким зморщеним личком нової на світі людини. Вона спала, якимось жалібно, болісно скривившись.

— Левантино, хочеш, щоб я був йому батьком?

Вона почула сей трохи тремтячий голос, сі дивні для неї слова, але не могла ще їх зрозуміти. І він казав далі:

— Я буду йому таким батьком, мов би се моя рідна дитина була. Я ніколи тобі не згадаю... Я тебе любити-му й шанувати-му... Підеш за мене?

Вона вже гляділа на нього, все ще не розуміючи того дивовижного, нечуваного, несподіваного, що він казав. І відразу зрозуміла.

— Ні, ні! — скрикнула, відступаючись назад, — я не хочу! Не хочу!

І простягла поперед себе руку, мов обороняючись від

нього. А він, здивований, уражений сим острим і несподіваним „ні”, не знав що казати, мовчав кілька хвилин, аж поки знайшов слова:

— Левантино, хіба я тобі такий нелюбий? Хіба я тебе коли покривдив чим? Не покривджу й тоді, як будеш мені дружиною. Подумай, Левантино, яке тобі життя буде — покинутій дівчині з дитиною! А підеш за мене, будеш мені жінкою — я слова не дам про тебе сказати. Будеш господинею, як і всі.

Голосний плач, ридання озвалося на ті слова. Вона плакала, припавши йому до плеча, обнявши його, мішаючи слова з слізьми. А він пригорнув її і слухав ті безнадійні слова, більш угадуючи, ніж чуючи їх серед плачу:

— Зінечку, братіку ріднесенький! Не можу я тобі бути дружиною!... То в тебе серце золоте, душа твоя свята... А де-ж мені тобі дружиною бути? Та з тебе люде сміятимуться, просвітку тобі не буде... братову покритку взяв...

— Що мені до людей?... Хай люде що хочуть говорять, аби мені ти люба була. А кривдити тебе я не дозволю нікому.

— Та людям рота не замажеш... казати-муть, що схочуть, бо на мене тепер вільно казати... Не хочу я, щоб через мене світ собі завязав... Візьми собі дівчину гарну, чесну, — вона тобі буде дружиною...

— Ти мені миліща за всіх.

Перестала плакати, випручалася з рук.

— Сядь, Зіньку, сядь там! Не займай мене!

Сів на лаві.

— То твоє серце добре озивається, так каже. Хай тебе Бог благословить!... Щастя з любовою дружиною дасть!... А мене, братіку, не займай! Мое вже пропало... Дружиною тобі не буду... ніколи... Тільки рано й вечір молити-мусь за тебе...

Стояла як біль біла, тільки очі великі й глибокі сяли якимсь дивним сяєвом на схудлому, змарнілому обличчю...

А він умовляв її, силкуючися добрати слів таких, щоб зайняти її серце зглибока. І займав, займав так глибоко, що може й сам того не знав — як, але не міг її слова побороти.

З тим пішов з хати.

А вона, сама zostавши, похилилась на піл, припала до дитини та й зааніміла... тільки здрігалось тіло, знеможене

хоробою й пекучим горем, тільки боліла душа так, як ще ніколи не боліла, мов прощалася з усім, що є красного та ясного в житті, з усіма пахощами, теплом і світом його...

Зінько йшов і думав про те — що йому робити. Не любив покидати того, що починав. Постановив перечасувати, поки Левантина заспокоїться та роздумається, побачить, що так ліпше, як він каже. А тимчасом порадитися, поговорити про се з батьком.

І незабаром, будши з ним на самоті, заговорив, що хоче сватати Левантину.

— Як то? — спитав старий Сиваш, дивуючися.

Зінько почав розказувати, як і що він про се думає. Старий аж розсердився:

— Що се ти, сину, вигадав? Хіба-ж так годиться? Чи тобі нема отецької дочки, що ти якусь хвойду з дитиною береш?

— То ваша онука, тая дитина, тату.

— Що ти мені вибиваєш очі тією онукою? Хіба я їй велів Романа до себе пускати? А тобі гріх великий, що ти надумав братову покритку брати.

Увійшла мати, довідалася, про що мова, і ще гірше напалася на Зінька:

— І не вигадуй мені! І слухати того не хочу! І очі мої на неї не дивлються! Поки я в хаті — вона в хаті не буде.

Зінько починав сердитися.

— Вам хочеться багатой собі невістки, а про те не думаєте, що нам усім треба дбати, щоб Романів гріх спокутувати, занапащену дівчину обрятувати.

— Ніхто її не занапащав! — вступалася за Романа мати, — сама до нього бігала. Коли набігала, то нехай з тим і панькається, а в моїй хаті не буде її!

— Як би її Роман брав, — озвався батько, — я не то не боронив би йому, а ще й звелів би. Може вона мені й не під думку, та вже коли так сталося, то треба. А тобі не годиться, гріх!

— Гріх? — сказав Зінько. — Ніякого, тату, гріха тут нема. Гріх — покинути покривджену дівчину на поталу людям; а зробити їй добро, покрити тую кривду — се не гріх.

— А вже-ж! — розсердився Сиваш. — Ти знаєш! Мудрі

такі поробилися, що за батьків розумніші. Споконвіку грихом було, а тепер уже в вас добром стало!

— Не все, тату, те правда, що споконвіку правдою серед людей славлено.

— Цить уже краще! Не дратуй мене! Не за нас воно сталося так, не за нас і перестане. А ти мені те й з думки викинь, бо я того ніколи не попущу.

Зінько побачив, що батько вже затнувся, то тепер не переважиш його. Надумав поки мовчати, а самому своїї думки не кидати.

А тимчасом у Левантини новий був клопіт, дитина нездужала. Баба Олійничка казала, що се мабуть того, що Левантина тоді впала. Воно до того й підхоже було, бо дитина кволилася й кволилася та, виживши тільки два тижні, й умерла.

Левантина йшла за маленькою труною і плакала гірко. Бо се вже не дівчина була, що їй дитина світ завязала, а була се в ту мить уже мати, що втратила частку самої себе...

Другого дня ввечері Левантина пішла до Струків. Увійшла в хату і несміливо стала біля порогу. Семя саме вечеряла і за столом сиділа нова наймичка. Та Левантина й сама не хотіла жити в Струків, а за іншим прийшла.

— А, здорова! Чого тобі? — відказала Стручиха неприхильно на її здоровкання.

— Прийшла вам подякувати за службу, тітко, та щоб ви мені гроші мої віддали.

— Які гроші?

— А за вами-ж моїх зароблених шість рублів.

— Ба, яка швидка! Покинѐла саме в жнива, я повинна була за дорогу ціну дівку наймати, а тепер ще й гроші править! Нема в мене твоїх грошей! Які були, то всі пішли на дорогу ціну отсій дівці.

То була правда, що Стручиха поєдналася з новою наймичкою дорожче, ніж із Левантиною, але-ж вона не хотіла пам'ятати, що на всьому селі ніхто так дешево не жив, як у неї Левантина.

— Тітко, — озвалася дівчина, — а Бог же бачить!

— Що ти мені тим очі вибиваєш? Бач, яка язиката зробилася, як з паничами зазналася! Иди собі, йди, звідкіля прийшла!

Струк розсердився:

— Що ти справді, стара, вередуєш? Коли дівчина заробила, то віддай! Ну, відверни там, що переплатила Гапці, а то віддай!

Стручиха почала знову верещати, але Струк сам вийняв три карбованці й віддав Левантині. Тим і здобріла дівчина замісто шістьох.

— Піду я з сього села! — думала Левантина, вертаючися до баби. — Піду в світ за очі! Тільки тут і є добрих людей, що мати хрещена та Зінько, а то хоч би воно все й завалилося, опріч церкви Божої! Піду, — де знайду роботу, то там і стану.

Випрохала собі в волости білета, заплативши за нього два карбованці з своїх трох, поклонилася в ноги матері хрещеній, за ласку й поміч дякуючи, та й пішла.

Вийшла з села, стала, озирнулася. А на небі саме сонце сходило та й сипало золотим своїм промінням і на хатки біленькі, і на верби кучеряві, і на далекий темний гай, і на широке поле... І все, що спало, або ще сонне було, нерозбурхане, набиралося сили, жвавости й озивалося до могочого, без краю високого й без краю животворчого світила тисячма рухів, голосів, пахощів, кольорів... Мов земля здригнулася і заблищали і заплескали хвилі світового життя...

Тільки в душі в Левантини ніщо не озвалося радісним голосом, ніщо не прокинулося, опріч ще більшого болю.

Поглянула на село.

— Не зазнала я в тобі щастя-долі, тільки слізеньками стежечки свої зросила. Нехай ті стежечки зелена рута покрие, а отся дорога до тебе терном заросте, щоб і нога моя сюди не ступила більше!

Пішла, не озираючись.

V.

А тимчасом, поки Левантина боролася з своїм лихом, у Диблях був розрух великий і заколот. Зроду-звіку не чути, щоб так коней крадено! Бувало, звісно, що коли-не-коли і вкрадуть... та й то бувало на степу; хлопці поснуть, не доглянуть, а воно й поведе. А тепер се лиха година та не-

щаслива настала. Де-ж таки! Просто в двір ідуть, беруть коні — за малим не з перед очей та й ведуть. І не можна спинити, страшно: усяке згадає, що сталося з дідом-стукачем: провалили голову та й уже. Воно дід не вмер, та добре-ж, що незручно вдарено. А то й каюк дідові був би. І то місяць в лікарні пролежав та й дотепер кволиться. А боронитися якось треба. Бо де-ж таки! Тільки чоловік зібеться, стягнеться на ту конячку горюшну, а вже її й нема й нема. Не можна бідолашному в пера вбитися. Он уже в кількох забрано коні: у Сивашів трое, у Хоменка двоє, у Грицька, у Оксена... Руйнують та й годі прокляті коноводи! Уже й засідали на них, і стерегли — не пособляється. І не знати хто, — хоч би відав чоловік, де шукати. А то як украли, то вже й пиши — пропало.

Найбільше за всіх клопотався Денис. Та й було чого! Скільки працював, дбав, щоб збитися на добрі коні, збився, придбав і — от тобі, маєш! В одну ніч — як вода вмила! Після крадіжки він аж плакав з жалю й зо злоти. І досі як згадає, то так серце вогнем і візьметься. А надто ще... одно... Та сього він нікому не казав, не признавався... сам собі думав до слухного часу.

У голову заходив, міркуючи, що-б його тут зробити. Нарешті йому таки пощастило.

Після того, як украдено коня в Оксена, то на який час затихло було, — аж поки люде забулися трохи та не так уже коней берегти стали. А вже так після жнив украдено знову пару добрих коней у Денисового кума Терешка Тонконоженка. Скоро Денис про халепу дочувся, зараз пішов до нього. Кум такий, як хмара. Почав його Денис розважати, а далі й каже:

— От що, куме! Скільки люде не шукали коней, ніхто досі не знаходив. А ми давай таке зробимо. Є в Черноусі знахар Гострогляд. Кажуть, що до нього багато людей ходить ворожити, як коні або воли пропадуть, то як скаже де, то там і найде чоловік.

— Та невже? — зрадів Тонконоженко.

— Йй-бо, правда! Угадає, мов там був. Ходім до нього!

— А що-ж йому треба нести?

— Грошей. Кажуть, що треба положити скількись там рублів.

Кум Терешко швиденько вбрався, взяв грошей та й у дорогу вдвох із Денисом. Поки йшли до Черноуса, то Дениса брала страшенна нетерплячка, ще більша ніж Тонконоженка: що то скаже знахар?

Увійшовши в Черноус — зараз чоловік воли жене, — вони його й питають за Гострогляда.

— А на що вам? Чи не коней шукаєте?

— Авже-ж не що! — і вони почали йому розказувати про своє лихо і питати, чи може тут Гострогляд допомогти.

— Такий не може! Як скаже, то як у око вліпить! Такий знахар, що на всю округу. Спершу він так помагав людям — від хвороби, то що, а отсе взявся й на злодіїв ворожити. Народ до нього так плавом і пливе, бо як сказав, що ні, то вже ні, а як сказав, що буде, то вже в тебе коні дома.

Балакучий дядько залюбки розказував, який гарний знахар Гострогляд. Йому до вподоби було, що в них у селі та живе такий великий чоловік, — от цілком так, як город там якийсь хвалиться іноді своїм славетним ученим, чи що. А наші подорожане залюбки його слухали і з великими надіями підійшли до знахоревої хати. У хату вступили не то з повагою до неї, а з деяким навіть страхом.

Увійшли в хату — знахар мов і не чує їх і не гляне. Несміливо поставали біля порога й промовили:

— Здорові були, дядьку!

Знахар ні пари з уст, мов нікого і в хаті нема. Обом гостям стало якось моторошно. Стояли і несміливо поглядали на дивного хазяїна. Чоловік ще не старий, з невеличкою бородою руденькою, в чумарчині. Бере зілля і звязує пучечками. Позвязував усе, що було на столі, зложив докупи. Тоді глянув на них.

Глянув — і Денис відразу зрозумів, за що Гостроглядом його прозвано: такий у нього погляд, що як зиркне, то так тебе й пройме всього.

— А, здорові, дядьки! Що скажете?

— До вашої милости! — і гості вклонилися.

— Сідайте та кажіть!... Хоч я... — припинився і так пильно на обох поглянув, — і знаю, чого ви прийшли, та все-ж кажіть.

Посідали. Тонконоженко почав розказувати. Гостро-

гляд слухав мовчки, іноді тільки покиваючи головою, мов потакуючи.

Вислухав, подумав...

— Посидьте тут, а я піду подивлюсь.

Пішов з хати. Дожидаються куми, і кожда хвилина того дождання за годину їм мабуть здається. А знахар усе не йде та й не йде.

Рипнули двері, — Денис із кумом здригнулися. Увійшов знахар, сів мовчки за стіл, подумав...

— Так-так-так... Одна коняка була гніда, з лисиною на лобі?

— Вона! — скрикнув Тонконоженко.

— На передніх ногах мички білі?

— Йй-бо вона! — і Терешко аж зірвався на ноги, не міг висидіти.

А знахар спокійно та байдужно казав далі:

— А другий кінь вороний, — добрий кінь.

— Ой, добрий! — вигукнув бідолашний хазяїн доброго коня...

— Так... Знаю, де твої коні. Можна знайти.

— Дядьку! Будьте милосерні! Скажіть — де! Я вже вам не пожалію! — прохав Тонконоженко, стурбований надією побачити знову свої коні.

— Та що-ж... — байдужно, не поспішаючись відказав знахар, — можна й сказати... аби було за що.

— Та я хоч і зараз готовий... Кажіть — скільки! — поспішавсь Тонконоженко.

— Двацять п'ять карбованців положи, — матимеш коні.

— Ой, се-ж наче-б то й дорого буде! — зажурився Тонконоженко.

— А коні ще дорожчі. Мабуть за кожного рублів по сорок дав?

— За одного сорок, а за другого сорок і три.

— Ото-ж бачиш. А тепер ще подорожчали коні, то вже за них не вісімдесят три взяв би, а може й сотню. І я-ж не можу дурно робити: воно й мені стоїть. Та про мене — як знаєш...

Устав і почав знимати з кілочків зілля та розкладати по столі, мов йому вже й байдуже про Тонконоженкові коні.

Жалко було Терешкові таку силу грошей давати. Та

бачив, що інакше не pomoже. Спробував ще поторгуватися з Гостроглядом, так той і не озвався. Довелося витягти гроші. Не було з собою всіх, так позичив ще в Дениса. Так-сяк у двох наскладали, положив їх Тонконоженко на стіл. Знахар мов і не глянув на них.

— Сьогодні в нас п'ятниця... — почав казати, — так... Так отже в понеділок, як сонце зійде, підеш у Чорний яр... Знаєш? — Там будуть твої коні стояти, привязані до великого дуба, що росте посеред яру, аж на дні.

— А як не будуть? — несміливо спитав Тонконоженко, бо йому стало страшно: а що, як гроші пропадуть?

— Кажу, що будуть, то будуть! — сердито відказав знахар. — А коли не ймеш віри, то хоч і назад гроші забори, — мені однаково. Тільки вже тоді й коней там не побачиш.

Тонконоженко злякався й змовк.

— Та нікому й словечком не пробовкнися, аж поки до дому коні приведеш. Тоді кому хоч кажи. А скажеш раніше, то й коней не побачиш, і сам біди не минеш. Чуєш?

І так подивився своїми гострими, пронизуватими очима, що Тонконоженкови мов поза спиною снігом сипнуло.

Денис спитався:

— А чи не можна-б, дядьку, так, щоб і про злодія довідатися — хто він такий є?

— Ге! Чого схотів! Буде й того, що коні знайдуться! — відказав знахар. — Того не можна. Воно, сказати, можна й те, та тільки тоді вже по вік вічний коней не побачиш, бо воно так, що або про те, або про те можна ворожити, — тільки про одно.

— Та Бог з ним! Мені вже хоч би коні! — махнув рукою Тонконоженко.

Попращалися й пішли. Жалко було грошей Терешкові, та веселило хоч те, що коні знайдуться.

Пішли наші до дому, а згодом, слідком за ними, подався й Гострогляд. Узяв палицю та й пішов полями та гаями зілля збирати. Збираючи зілля, дійшов до Гапонового хутора: він же був біля дороги з Чорноуса в Диблі.

— А що, клює? — спитав Гапон, увівши гостя в хату.

— Тонконоженкові коні... Ось двацять і п'ять... — Він розказав про те, як приходили Терешко з Денисом. — Двацятка вам, а п'ять рублів мої. Нехай ваші хлопці ви-

ведуть коні у Чорний яр, — так, щоб на понеділок на схід сонця були там привязані до того великого дуба.

— Ото-ж то й біда мені, що коні вже не в мене. Бо я знав, що до мене становий мав приїхати за ділом, так я, щоб гижше було, відіслав їх до Лабзи. Та й з хлопцями клопіт: один хорий лежить, а другого далеко післав за ділом.

— Шкода... Як би-ж я знав, то я-б инакше якось...

— Ну, та дарма! Мені треба поїхати в город. То перекажу Ярошеві, щоб хто з його хлопців вивів коні.

— Ото й добре!

Приятелі розійшлись.

А тимчасом Денис усе думав про знахаря. Він не дивувався, що знахар і коні які вгадав, і все знає, бо через те-ж він і знахар, що може вгадати, — а дивувався, як се коні у Чорний яр потраплять. Де вони там візьмуться? Хто їх туди приведе? Може злодії там коні ховають? Так ні, — незручно... Хіба самі прибіжать? Ні, не впада, бо казав знахар, що коні будуть привязані, — уже-ж вони сами не привяжуться. А хто-ж їх привяже?

Сі думки не давали Денисови спокою. А що, як би?... А що, як би піти та заховатися там поміж кущами та й допильнувати — де коні візьмуться? Може таким робом викрив би він і коновода. Ото було-б добре!

Тільки страшно! А що, як то нечиста сила туди коні приведе? Денис боявся нечистого, хоч знав, що від нього легко оборонитися хрестом. Та хоч би й не нечистий, а самі коноводи, то хіба тих не страшно?

Та хіба вже так він і попадеться? У тому яру можна так заховатися, що й не побачить ніхто. А то можна вдвох із кумом Терешком пійти — охотніше буде. Денис пішов з сим до кума, але кум ніяк не хотів пристати до нього.

— Ні вже, — каже, — як знахар сказав, то так і зроблю. А то як не послухаюсь, то й гроші пропадуть, і коні не вернуться. І ти, куме, не ходи, прошу тебе!

Денис сказав, що не піде, а сам своє думає. Так-сяк суботу перебув, а як прийшла неділя, то нема йому спокою: муляє та й муляє його той Чорний яр. Чи йти, чи не йти?

Чи вже таки він маленький, що боїться піти? Що буде, а вже піде!

Уже коли хто коні приводити-ме, то сієї ночі, — під понеділок. Він піде звечора.

Більше нікому вже він не признався. Дома сказав, що піде на ніч у Чорноус за ділом, — вигадав уже там діло. Взяв з собою добру кияру й завидна ще подався з дому. Поки дійшов до Чорного яру, почало вже трохи смеркатися. Озирнувся, глянув геть навкруги полем — нігде ні лялечки. Тоді тихо пішов у яр.

З поля Чорний яр здавався просто лісом, а як увійдеш у той ліс, то се байрак глибокий. Дуби, клени, осики, берести та всякий чагарник густо поросли й посчіплювалися гіллям. На полі ще було трохи видно, але тут була вже ніч. Денис ішов помацки, находячи ногами знайому вузеньку стежку, росхиляючи гілля руками, заплющившись, щоб хоч по очах не хвиськало вітами.

Він знав того дуба, де мали коні стояти, і простував до нього. Але поки дійшов, то добре увесь вид подряпало. Нарешті вийшов аж на дно яру, — тут була невеличка прогалинка, а посеред неї той дуб.

Велике старезне дерево, чорніючи своїм могучим стовбуром, роскинувши чепурно проти стемнілого неба нерухоме шатро сонного листя, стояло як і попереду, самотне, і ніяких коней біля нього не було.

Де-ж би йому сховатися так, щоб усе побачити, а самого щоб не було видно? Треба недалечко. Почав роздивлятися й незабаром знайшов собі добру місцину поблизу біля дуба, в кущах. Звідти видно й дуб, і всю маленьку прогалинку. Відкіля-б що не прийшло до дуба — воно Денисових очей не мине.

Положив біля себе кийок і ляг. Хотів закурити, та побоявся: тютюн далеко чути, то щоб не сполохати злодія. Терпіти-ме вже.

Ну, а що він робити-ме, як побачить злодія? Біда, що темна ніч. Як би по видному, то пізнав би — хто, чи хоч би добре роздивився, коли невідомий. А то, як на лихо, і місяця нема, і зірки за хмарами не дуже світять. Уже-ж не спиниш злодія та не спитаєшся — хто. Погано зробив Денис, що послухав кума і нікому не сказав. Треба було зібрати чоловіка пятеро людей та тут і заховатися, отоді-б вони вже піймали злодія. А так не буде діла.

Чи не вернутися додому?

Подумав трохи Денис. Ні вже буде тут! Хоч побачить, що буде, а там уже знати-ме, що робити.

Холодне нічне повітря було в яру зовсім вогке і Денис аж змерз від нього. На селі тепліще в ночі, так він і вдяг чумарчину, а треба було добру свиту взяти. Устав з землі, позастібався гарненько і сів, опершись спиною на якийсь пень. Раз-у-раз дивився на прогалину й на дуба, але нічого не бачив. Починали втомлятися очі.

По тому клаптику неба, який видно було Денисови, снувалися хмарки; зірки то потапали в них, то знову виринали, ледви блимаючи.

— Ще дощ буде, — подумав Денис. — Се кепсько: змерзнеш так, що й не висидиш.

Великі дерева понависали над ним своїм кудлатим чорним гіллям. Товсті стовбурі мріли в темряві. Здавалося, що якісь здоровенні люде, якісь велитні похмурі й страшні, поставали навкруги мовчки і простягали над Денисом свої величезні лапи, щоб його вхопити. От саме над головою нависла така лапа, широко-широко розіпнявши товстючі волохаті пальці-кіхті. Тільки трохи нище — і вхопилаб його.

І враз ті пальці почали ворухитися, вся лапа схитнулася, мов кидаючися вниз йому на голову. Денис хотів вискочити з під неї, але в ту-ж мить побачив, що всі вони, всі ті страшні чорні лапи ожили, заколихалися і простягнулися до нього, ворухаючи своїми довгими пальцями-кіхтями... Холодний важкий страх притис до землі Дениса, не давав йому поворухнутися... Зашелестіло, зашуміло, озвалася навкруги вся темрява... Ще мить...

Денис зірвався на рівні ноги і враз розвіявся весь той страх. Тільки вітер тихо шелестів листом, колишучи віти. Денис зітхнув глибоко, мов що важке з себе кинув, плюнув, думкою сам себе вилаяв, що так перелякався з дурного розуму, і знову сів, перехрестившись.

Не дурно сей яр Чорним зовуть; у ньому й дерева страшні.

А давно ще прозвано його Чорним. Батько розказував, що колись, у стародавню давнину ще, тут розбійники жили, кишло їх у сьому яру було. Бо тоді тут не такий ліс був, — се вже його вирубано тепер. Був такий ліс, що й не долізе

ніхто сюди було. А вони мабуть отут, саме біля сього дуба, й жили, ті розбійники. То в день у яру сидять, а в ночі на здобутки йдуть, людей розбивають. Переймуть, хто їде, та й пограбують, а то так і вбють.

А одного разу, кажуть, так їхав пан багатий, молодий, та ще й з молодою панею . . . в ночі . . . І саме попри сей яр проїздили. А розбійники й вискочили на них. Пана-ж убили, а паню отаман розбишацький, Чорний на прізвище, собі взяв. Уже вона його прохала-благала, щоб він її не брав, казала, що й викуп за себе пришле . . . Так дуже гарна була, закохався в неї отаман при місячному сяйві та й повів її з собою в отсей яр. Вона спершу пручалася, кричала, а далі й затихла. Як приведено її в яр, то була ще ніч, і отаман узяв її до себе в шатро. А розбійники спати полягали, сміючися та заздрючи отаманові.

Поснули. Попрокидалися в день — не чути отамана. Зазирали в шатро, аж отаман лежить і кинджал стремить йому в грудях, а в другому кутку пані вродлива мертва: сама себе зарізала, отамана заколовши. Поховали розбійники обох тут у яру, а собі вибрали нового отамана. Та що-ж? Не могли вижити. Як ніч, так і ходить мертва пані, ходить і плаче й проклинає за свою долю розбійників. І такий страх їх узяв, що вони покинули сей яр та й подалися кудись далеко. А пані, кажуть, що року тієї саме ночі, як зарізалась, виходить з ями та й іде байраком. Тихо, тихо йде, вся в чорному, ледви чуть її . . .

І йшло тихо, ледви чуть. Але Денис се почув. Дух йому забило, полізло догори волосся . . . Тупотить . . . Здалека ще чути, як щось тупотить . . . Ось ближче . . . Ось уже й на прогалині . . .

Якась купа велика чорна наближається. Денис силкується зрозуміти, що то, але темрява не дає йому роздивитися. А купа все насуває, все насуває . . . Ось одно, двоє . . . Та се чоловік з парою коней! . . .

Денисові знову забило дух, але вже не з страху, а з думки: що то зараз буде, що то він довідається?

Підвів чоловік до дуба коні й почав мацати — до якої-б гіляки краще привязати. Привязав одного, тоді другого. Постояв хвилину, мов подумав, що йому далі робити, і пішов стежкою в той бік, де був Денис, трохи навкосо від нього.

Втече! От зараз піде, покриється, і Денис нічого не знає, даремні будуть усі заходи, знову нічого він не довідається про те, хто його ворог. І враз мов імпетом, що кинуло Дениса назустріч невідомому чоловікові. Вискочив і став перед ним, лівою рукою вхопив його за горло, а правою, держучи кийок посередині, розмахнув і вдарив з усієї сили в бік. Чоловік упав, а Денис опинився на ньому.

Але даремне на свою силу важив. Далеко дужчий за нього був чоловік. Відразу вивернувся з під нього, збив його під себе і пригнітив коліном.

— А! ти мене будеш бити! — захрипів знайомий Денисові голос.

— Роман! — скрикнув Денис.

І замовкли, вдивляючись один одному в обличчя: той на землі, під коліном, а той нахилившись над ним, з рукою на горлі. Дивилися серед темряви хмарної ночі, силкуючись пізнати знайомі риси.

І враз пізнали...

Денис почув, як Романова рука ще дуще стиснула йому горло, але тільки на мить. Як звір дикий, одним скоком, Роман зник у темряві.

Денис підвівся, хитаючись. Груди в нього боліли від Романового коліна. А, проклятий! як пригнітив! Здоровий, як бугай!...

Денис увесь трусився — з напруження, зі злости. Тепер він знає, хто коні бере. То догадувався, а тепер і побачив. А, злодію, коноводе, харцизе проклятий! Не минеш ти тепер Денисових рук!...

Денис повідв'язував коні й повів їх з яру...

Була ще ніч, як він уїхав у двір до кума Терешка й постукав до нього в темне віконце.

— А вийди лиш, куме, сюди!

Пізнавши Тонконоженко голос, зараз вийшов. Перед дверима стояв Денис і держав пару коней.

— А що се?

— Твої коні.

— Ой! Та ну?

— Дивись!

Тонконоженко кинувсь до коней і хазяйським оком зараз же пізнав їх, хоч і в темряві.

— Та як же то? Нічого не розберу.

— Замкни коні в повітку та ходім у хату, то розкажу.

Дочувшись Тонконоженко, як усе сталося, радів поверненим коням, і трохи боявся: а, що, як се знахаря розгніває? . . . А як Денис сказав, що він хоче направити урядника на Романа, то він і зовсім перелякався.

— Ой, куме, не роби сього! Хіба-ж ти не знаєш того Гострогляда? Та же всі люде кажуть, що його не можна займати, бо як схоче, то таке поробить чоловікови, що й жити не дасть. Кажуть, хоробу насилає і на товар моровицю.

Денис почав сперечатися. Адже тут нема ніякої нечистої сили. Певне знахар у спілці з коноводами. Діло звичайне, людське.

Та кум ніяк того не слухав. Нехай там і людське діло, та знахар має нелюдську силу.

Щоб не сперечатися більше, Денис замовк. Він заночував у кума, а вранці вернувся до дому.

Було свято і Домаха пішла до церкви. Мати поралась біля печі, батько й Зінько були у хаті.

— От, тату, викохали синочка-коновода! — озвався Денис до батька.

Старий мов здригнувся.

— Що ти кажеш, Денисе? Про кого се ти кажеш?

— Про кого-ж я казати-му, як не про те ледащо, злодюгу клятого? — злісно відповів Денис, роздягаючись і сердито кидаючи чумарку на піл.

— Не лютуй, а краще до ладу розкажи! — звелів батько.

Денис почав розказувати. Він і поперед сього ще думав на Романа. Та що-ж? Не можна було довідатись. А от тепер уже довідався . . . І він по ряду оповідав усю подію.

А старий Сиваш слухав, похилившись кінець столу, про свою ганьбу від рідного сина, та й не помічав за великим смутком, що пекучі сльози котилися йому по обличчю, по бороді й падали великими ясними краплями на спрацьовані почорнілі руки. Дожився! Хіба він того сподівався, того доживав? На старість йому сиву голову таким соромом син покрив, перед усіма людьми і його, і весь рід зганьбив! Ніколи сього не було, щоб із поміж Сивашів злодії були. А отже!

Мати стояла біля печі, прихилившись в кутку до рога-

чів, та й собі втирала сльози. Зінько сидів такий, як перед смертю. Тяжка хмара налягла на всю семью.

А Денис усе оповідав, не помічаючи того нічого, распалений своїм оповіданням, згадкою про відбуту боротьбу. Він доказав і замовк, і всі мовчали. Тільки материне хлипання чути було серед тиші. А Денис, не зважаючи на те, правив своє:

— Сього не можна так попустити. Се він і далі буде все село грабувати та й нас. Я піду зараз у волость. Хай їдуть у город та щоб там забрали його до тюрми.

— Денисе, чи ти розуму не згубив? — понуро спитався батько.

— Чого-б я розум згубив? . . . А що-ж я — подарую йому троє коней, чи як?

— Ех, ти безсоромний, безсоромний! — гірко і докірливо промовив батько тихим голосом, що ще тремтів від недавніх сліз. — Так ти підеш ото самого себе поганити, людям розказувати, що Сиваші злодії?

— Та се ви, тату, через те так кажете, що ви вже старі, вам байдуже про хазяйство, а нам із Зіньком треба своє добро берегти.

— А ти, Денисе, на мене не здавайсь! — озвався поважно з притиском Зінько. — Мені честь милійша за добро. Хоч би й трицяттеро коней пропало, а я на брата не піду виказувати, самого себе ганьбити.

— Хі! Яка-ж то й ганьба! Адже не ми крали, а він. Ну, як собі знаєте, коли такі добрі та багаті! А я того не подарую, бо мені ні з чого дарувати. Я зараз до врядника! — і він почав одягатися.

Мати заголосила на всю хату, кинулась до Дениса і вчепилася за нього:

— Денисе! Що ти робиш? Не пушу я тебе! Не ходи!

— Відчепіться, мамо! — сердито гарикнув Денис і виврвав у матері свою руку.

— Облиш його, стара! — озвався батько. — Слухай ти! — заговорив він до Дениса, і голос його задзвенів так остро, що той ураз спинився. — Я тобі того не дозволяю і велю не робити того. Поки я живий, то я тут хазяїн у своєму добрі, а не ти! Підеш казати — проклену і сьогодні-ж вики-

даю тебе з усіма твоїми манатками з хати, щоб ти мені її не ганьбив! І нічого не дам.

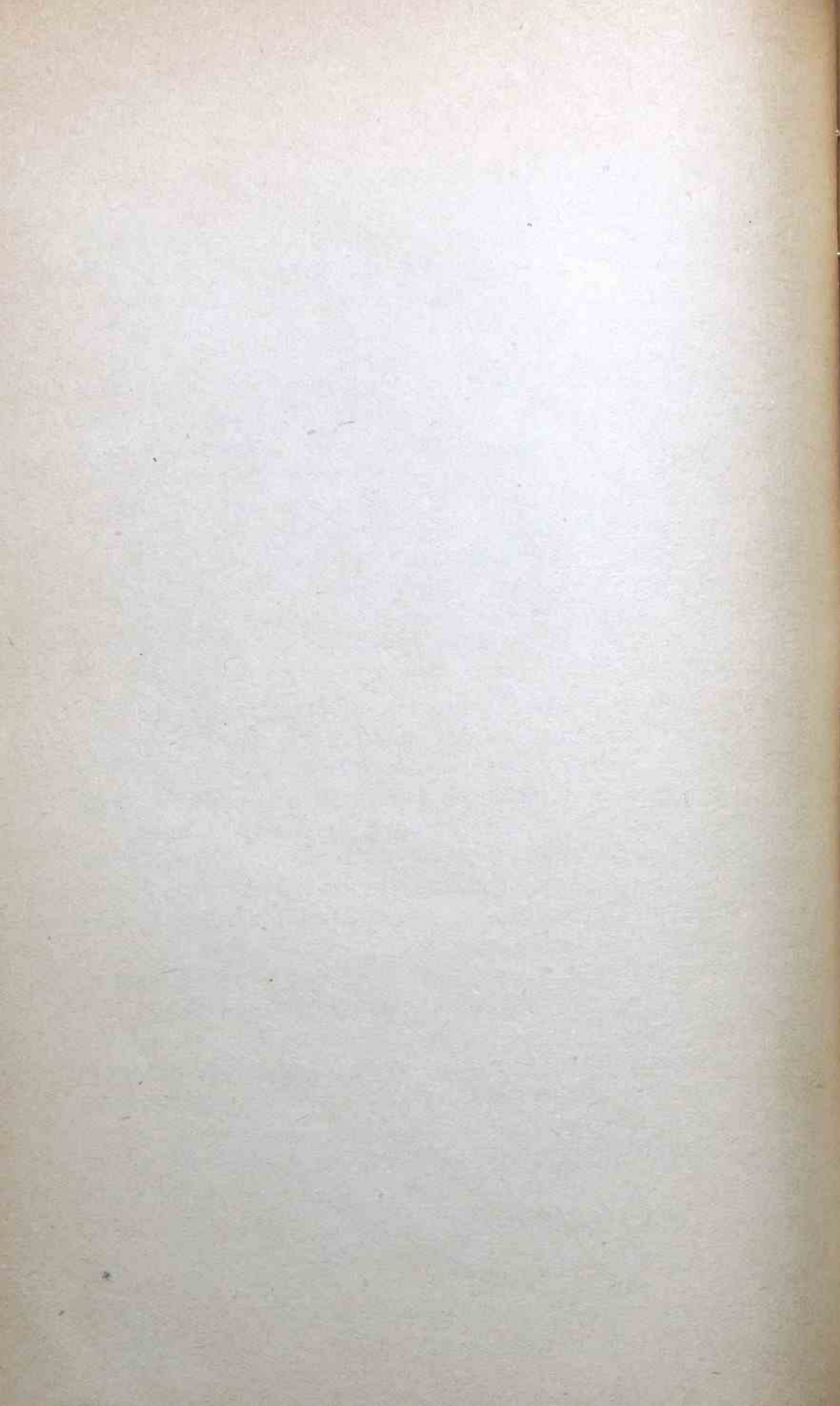
Денис знав батька. Він був звичайно тихий, але як отаким голосом заговорить, то вже що скаже, те зробить. Денис сердито швиргнув чумарку знову на піл і пішов з хати мовчки, тільки дверима грюкнув так, що аж шпаруни посипались.

Він справді облишив іти до урядника, але не міг утерпіти й розказав декому про випадок у Чорному яру. Незабаром поголоска пішла по всьому селу. Довідався й урядник і пішов спершу до Тонконоженка. Але той, боячися знахаря, сказав, що нічого він не знає, а коні самі знайшлися в яру. Покликав урядник Дениса, але й той не сказав йому нічого, бо знав, що не мине батькової кари, як скаже. Так урядник нічого й не міг зробити. Звісно, можна потрусити і знахаря, і Романа, та хіба в них що знайдеш? Все село говорило про них, але зайняти не можна було, бо ні до чого причепитися.

А люде, довідавшись, що то свій злодій краде, ще більше почали турбуватися. Сей знає всі закуточки й суточки, то від нього нігде не заховаєшся. Треба добре берегтися. Стукачів ще більше найняли. Ночували завсігди біля коней, кладучи коло себе коляку або кияру добру, а як хто мав, то й рушницю. Всі були на Романа дуже лихі; хто й обороняв його попереду, то той тепер лаяв. А вже що ті хазяї, яких він коней позбавляв, то ті кляли так, що й кісточки в нього неклятої не лишили. Двох через се зовсім зубожіло, а всім иншим довелося позичати грошей на коні. Тепер Романови страшно було й поблизько Диблів проходити, коли не хотів головою наложити.

Але після події в Чорному яру крадіжки притихли: чи то коноводи налякалися, що їх викрито, чи то їм не було ходу за пильною вартою.

Так думали люде, а Роман думав собі инше.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

Левантина.

I.

Левантина не знала, куди саме їй іти. Ішла в сусіднє село, — може знайде там роботу. Тепер жнива, то скрізь рук треба. До села було тільки вісім верстов, і вона вступила до нього ще до снідання. Проминула кілька перших дворів і спинилася перед великою, на дві половині, новою хатою, з двором, забудованим по хазяйському зробленими повіткою, возівнею й хлівами. Серед двору стояв запряжений кінь.

— Мабуть заможний господар живе, — подумала дівчина. — Зайду до нього.

Несміло вступила у двір, і саме в ту мить з хати вийшов господар, кремезний, просивий чоловік з короткою підстриженою шпичакуватою бородою, з кудлатими бровами. Лагодився сідати їхати на поле, і побачив Левантину.

— А чого тобі, дівчино?

Вона низенько вклонилася, здоровкаючись і тремтячим голосом сказала:

— Роботи шукаю... Чи не треба вам наймички?

— Роботи? А звідкіля ти? — спитав господар, позираючи на неї неймовірними очима з під кудлатих брів.

— З Диблів.

— А чия-ж ти? — і так він випитував про все в Левантини, розпитався й про те — через що кинула хазяїв. Вона сказала, що занедужала, а тимчасом хазяї взяли іншу наймичку.

Хазяїн ще подивився на її білет, — видимо письменний був, — вернув його, а тоді сказав:

— То що, залишайся хоч і в нас... Роботи тепер багато... Дам тобі три карбованці на місяць.

— Дядьку, а тепер же дорозше роблять, — насмілилась озватися дівчина.

— Може де й роблять, так піди ще пошукай — поки його знайдеш тієї дорозшої ціни! А тут робота готова.

Подумала Левантина: і справді — поки ще його знайдеш! Може довго ще попоходиш. Згодилась.

— Иди-ж у хату та снідай та й поїдемо зараз на поле!

Пішла Левантина в хату. Немолода жінка поралась там.

— Отсе, стара, несподівано Бог післав наймичку, — озвався до неї хазяїн. — Давай їй снідати та візьму її на поле. Хазяйка привитала її ласкаво, посадила снідати.

Потім поїхали на поле...

І не-счулася Левантина, як проминув місяць на роботі в Бовкунів (так звалися сі люде). Праця була тяжка, як звичайно по селах у жнива, та Левантина хоч і була собі утла й тендітна, але не боялася ніякої праці. Хазяї й хазяйські сини й дочка, бачучи, що вона добра робітниця, а дівчина звичайна й соромлива, були до неї добрі. А що за працею не геть було коли й думати про щось інше, окрім роботи, то Левантина таки трохи заспокоїлася й на серці, — не так не-наче стали її дошкуляти оті клятві думки про минулі лиха та зла. Про подію у Чорному яру і про все, що потім у Диблях сталося, вона нічого не знала — се зробилося вже після неї. Тут сього нічого не було чути. Левантина думала, що й довго жити-ме в Бовкунів, але помилилась.

Одного разу, як усі сиділи за сніданням, рипнули двері і в хату ввійшла якась дівчина:

— Здорові були! Ось і я вернулась.

— Ге! Параска! — зраділи хазяї.

Виявилося, що тая Параска, се — Бовкунова наймичка. Занедужала в неї мати, так вона й пішла на якийсь час до дому, а тепер мати подужала, то вона й назад.

Левантина зоставалася ні в сих, ні в тих, бо господарі знову брали Параску. Вона не вдержалась:

— Чом же ви, дядьку, не сказали, що у вас наймичка є? Може-б я тоді у вас і не стала, а де-инде шукала служби.

— Еге, дівчино! Того-ж я й не казав, що ти тоді не стала-б, а мені, — сама бачиш, — рук було треба, аж кричало. — по щирости відказав Бовкун. — Та не журись! Я отсе завтра їду в город, а в мене там є родич, брат у перших, бакалією торгує... Я отсе як був у нього, так він мені казав, що йому треба наймички. Їдьмо завтра в город, то я тебе відвезу до нього: може він не знайшов ще дівки, то тебе

візьме. А не візьме він, то візьме хто инший, — у городі людей багато.

Чи в город, то й у город! — подумала собі Левантина. Вона там зроду не була, так їй трохи страшно було туди їхати, але-ж там був заробіток, а тут уже відбули жнива, то не дуже треба найманих рук. Вранці поїхала з Бовкуном у город.

Чомусь той город здався їй не таким пишним, як вона думала. Такі будинки вона бачила і в панів у своєму селі, тільки що тут їх було дуже багато: деревляних, кам'яних, сірих, білих, жовтих... так і мигають у очах... Та все один до одного попритулювані — ні городів, ні садків. По вулицях сновигають салдати та пани, лаються якісь Москалі; віз торохтить по камінні та підкидає по ямках — аж не всидиш. Не подобалося те все Левантині.

— Тпру! — припинив Бовкун коня.

Стали біля невеличкої крамниці.

— А-ну злази, Левантино, бо отсе вже ми й приїхали.

Бовкун прив'язав коня до ліхтарного стовпа і вдвох увійшли в крамницю.

Крамниця була підхожа до тої, що Левантина бачила і в себе на селі, тільки більша. По ній крутився хазяїн, Степан Іванович Квасюк, чи пак — Квасюков, — се вже так він себе тепер звав. Чорнявий, з банькатими очима, з підстриженою по городянському борідкою, не дуже гарний з себе, та й не поганий.

— Здоров був, Степане Івановичу! — привитався гість.

— А, здрастуйте, здрастуйте, Платоне Григоровичу! Заїздить же в двір, — чого ви на вулиці стали? — запрошував хазяїн.

— Нема коли, треба на базар поспішатися, — відказав Бовкун. — А ось я, коли хочете, дівчину вам привіз. Чи може вже наняли собі?

— Ні, ні, ще.

— Так отся хоче у вас стати. Служила в мене місяць, — добра робітниця. Я й далі-б zostавив, та не можна, — він почав розказувати, через віщо мусів Левантину відіслати.

А Квасюк тимчасом поглядав на неї своїми банькатими очима і Левантині чомусь не подобався той погляд.

— А яку ціну візьмеш, дівчино? — спитав він.

— Три з половиною на місяць, — несміливо сказала Левантина.

В городі жили по чотири та по п'ять карбованців, але Квасюк побачив, що Левантина того не знає, і сказав, що більше як три карбованці не дасть, та ще щоб вона й на своїй одежі була. Левантина не довго думала й поєдналась. Квасюк забрав у неї паспорт і відвів її в кухню до своєї жінки.

Квасючка, висока й худа жінка, багато старша за свого чоловіка, глянула такими сердитими очима на Левантину, так до неї озвалась, що в тої аж у душі похололо.

— Боже мій! — думала вона. — Які-ж тут непривітні люди! Як я тут житиму?

Хазяйка зараз-же поставила її за роботу до печі. Кілька разів налаяла, що селючка і нічого не тямить, хоч Левантина робила все, як треба. Левантина їй не подобалася, бо була молода й гарна. Квасюк був на десять років молодший за жінку й оженився з нею через гроші. Ті гроші він давно забрав собі до рук, завів на них сю крамницю, а жінкою почав поштуркувати. Вона йому вже наприкрилася, бо була стара й негарна. Як він наймав молоду наймичку, то Квасючка лютувала і силкувалася витришкати її геть усякими причепками та знущанням. Воліла-б старих наймичок, бо до тих сей клятий бабій не вяз би. Але Квасюк проганяв старих так само, як вона молодих. І через те в них у хаті все кипіло, як у казані.

Того-ж вечора вона сказала чоловікови, що Левантина селючка, нічого не тямить, то вона її відішле. Але Квасюк знав уже, через що се.

— Не вередуй! — крикнув. — Через тебе наймички не вдержиш. Що місяця нова. Одішлеш сю — зостанешся зовсім без наймички, бо ніякої тоді не найму.

— Про мене краще без наймички, ніж із такою, як ся! — кричала розлютована Квасючка, бо в них ще ні одної наймички не було такої чепурної, як Левантина.

— Та мені байдуже до тебе, — чорт тебе бери, хоч би й сама все робила — як кобила здорова. Так же не поробиш усього сама, то мені через твої вереди кумерції вред буде.

— Кумерції вред! Якраз тобі кумерція в голові! Знаю, чого треба! Так я за тобою і вночі слідком ходити-му.

Двоє дітей — хлопець шести років і дівчина семи — по-

прокидалися і слухали сварку, слухали не вперше. Не зважаючи на них, Квасючка кричала:

— Я тебе вночі з постелі не пущу! Не думай, що тобі пособиться, коли ти її залишиш.

— Тю на тебе, скажену! Я тобі кажу: відправиш сю дівчину, я її знову — тобі на злість — знайду, а тебе з хати вижену, — йди геть ік твоєму дурному батькові, що пустив на світ таку пришелепувату дочку!

Квасючка замовкла, памятаючи, що вже одного разу чоловік її вигнав був, а батько не дуже привитав, то їй довелося вертати до дому й коритися чоловікові. Вона знишкла, але наважилась так дошкуляти Левантині, щоб та, не витерпівши, сама втекла.

І справді дошкуляла. Левантині просвітку не було за роботою, за лайкою та за штурханцями. Сердита Стручиха була така добра проти сієї худої як суха тараня, носатої, рудої крамарки, розпаленої заздрістю й невірою до чоловіка. Левантина мусіла вставати вдосвіта, як ще темно було, а лягати опівночі, — і увесь день на роботі. І що не зробить, як не ступить — усе було не так, усе не до ладу, за все гримання, а то й штурханець межі плечі.

Квасюк же був до неї добрий і, як не було жінки, то все так поглядав на неї, як кіт на сало. Левантині від того погляду ставало так моторошно, що вона тоді бажала, щоб швидче повернулася Квасючка з своєю лайкою. Вона силкувалася не стрічатися з ним на самоті, а він робився до неї ласкавіщий та ласкавіщий і нишком силоміць пхав їй у руки кілька разів цукорки з крамниці. Левантина любила ласощі, але ті цукорки було їй чогось гидко їсти і вона віддавала їх дітям, або викидала. А одного разу хотів подарувати їй гарну червону стрічку. Вона не взяла і втікла від нього.

Проминув місяць. Левантина стомилася так, що наважилася кинути службу і сказала про се хазяїнови. Той здивувався:

— Чого? Через що?

Вона почала казати, що дуже важко жити, що ніколи спочинку нема, сама лайка, а то й бійка. Але Квасюк ніяк не хотів її пускати.

— І не вигадуй! І не видумуй! Що се ти? Яке-ж ти маєш

право кинути мене без наймички? Мушиш бути, аж поки я нову знайду. А що тобі важко, так сього більше не буде.

Мусіла Левантина зостатися, і справді їй покращало: хазяйка вже не годувала її потилишниками і менше лаяла, хоч позирала на неї ще лютищими очима, бо як засварився з нею чоловік за Левантину, то аж побив її.

Але сам Квасюк почав чеплятися дужче. Скоро Квасючка відвихнеться з дому, він зараз посадить дітей у крамниці, а сам до неї та й починає підлабузнюватись. Одного разу хотів обняти, так вона йому такого стусана дала, що аж поточився.

— Отсе, яка сердита! — каже, немов ласкавенько, а в самого банькаті очі так і зайнялися.

— Не вязніть, дядьку! — закричала Левантина, — бо їй-бо втечу!

— Дурна ти! — відказав Квасюк, знову підходячи до неї та заступаючи їй дорогу так, що вона опинилась аж у кутку біля печі. — Чого тобі тікати? Не будь така сердита до мене, то я тебе как куколку наряжу, а хазяйка не посміє й слова тобі сказати. Любити буду так, що аж! . . .

І його нахабні очі зажеврили, впиваючися в неї.

— Не займайте мене, бо кричатиму!

— Пустяки! Разлі я звер якої, чи що, щоб од мене кричать! Та я й займаю тебе не буду, коли ти не схочеш. Я до тебе добрий, то й ти будь до мене добра.

Левантина почала совати рогачем у печі, а він тимчасом ущипнув її за руку.

— От відійдіть, дядьку, бо їй-бо отсим рогачем так і дам! — скрикнула вже зовсім сердито Левантина.

— А я рогач у тебе одніму, а тогда тебе поцілую.

— У вас є жінка, — її й цілуйте, а не мене!

— Стану я таку погану цілувать!

— А нащо-ж брали?

— Бо глупой тогда був.

— Ну, то будьте-ж тепер розумні та не вязніть до мене.

У другій хаті почувалася Квасюччина хода, і Квасюк зник з кухні в двір.

Прийде Левантина в крамницю чогось узяти в хазяйство, — він їй знов те співає. Вона вже була рада, що Квасючка не допускала її до крамниці, а сама туди ходила. Та

те мало помагало, бо він завсігди так придумає, щоб де саму її застукати.

— Дядьку, — казала Левантина, — коли ви до мене чепляєтесь, то давайте мені роцот!

— Не дам.

— То я втічу, — хай вам і гроші застаються.

— Не втечеш, потому що в мене твій паспорт, а без паспорта тебе в одну мінуту в поліцію заберуть.

Левантина бачила, що вона в неволі, і все думала, як би з тієї неволі визволитися, і не могла нічого видумати.

II.

Як хазяїн виходив чого з крамниці, то замість нього сиділа хазяйка, як і хазяйки не було, або не було в неї часу, то на другий місяць служби Левантининої Квасюк став посилати туди Левантину. Замкне шуфляду з грішми та й посадить дівчину, поки сам увійде. Згодом, привчившись, вона було часом дещо й продасть иноді — таке, що йому ціну знає.

Одного разу вона сиділа отак у крамниці, коли ввійшло щось. Був осінний хмарний вечір, а скупі Квасюки шкодували рано світити, — у крамниці було поночі, — і Левантина тільки й побачила високу постать якогось чоловіка в пальті.

— А дайте чвертку табаку! — попрохав покупець.

Левантина здригнулася вся, всією своєю істотою.

Перед нею стояв Роман.

І він пізнав її і спинився здивований, навіть уражений, не знаючи, що казати. Та швидко схаменувся.

— Левантина!... Штука! Каким таким образом тут очутилась?

Вона стояла перед ним нерухома і щось не давало їй дихати, не давало говорити.

— Служиш тут, чи как?

— Служу.... — ледви вимовила вона, і в сю мить увійшов Квасюк.

Роман зараз же кинув розмовляти з Левантиною, і вона пішла з крамниці. Але Квасюк, входячи, дочувся, як вони розмовляли, покликав згодом Левантину і почав її допи-

туватися — хто сей парубок і через що вона його знає. Вона сказала, що з одного з них села.

Здавалася зовсім спокійною, хоч уся холола. Дожидала ночі як Бога, щоб зостатися самій. Зосталася, та не полекшало. Не могла заснути. Все минуло, все тяжке й болюче встало, ожило новим життям і пекло її, мордувало.

Присягання, божіння і тоді зрада й ганьба, неслава, сором!... А він живе тут, нікуди не поїхав, гарно вбраний... живе добре мабуть... і покинув її, забув, мов то не він присягався, не він занапастив її життя!...

Нащо доля знову їм зустрівся судила? Краще-б вона його не бачила, не чула про нього нічого, — тоді-б вона думала, що може він умер, або живе десь далеко, у злиднях, у горю й нічим не може її допомогти. Тоді-б їй було лекше. А тепер!...

Пекучий жаль обнімав її за молодим занапастеним життям... жаль на себе й на нього... зрадника!...

Самий жаль на нього. Як би вона могла його клясти, може-б їй було лекше. Але вона не могла.

Вона казала собі, що не любить його більше після того, як він так із нею зробив, але зла, зненависти не було в неї до нього.

А ті згадки, ті прокляті згадки минулого, недовгого і так страшно розбитого щастя!... Се-ж усе минуло, його немає й не буде вже ніколи... На віщо-ж їй згадується, як його очі зазирали їй у вічі при місячному сяєві?... бачить той погляд... чує його палкі уста на своїх устах... і як його дужі руки, обнявши її, забравши її всю, цілком, пригортають так мочуче і так болюче-солодко!...

Безшасна кидалася по ліжку, сон утік від неї далеко, зляканий палкими неспокійними образами... образи минулого щастя мішалися з образами перебутої ганьби й сорому... ішли один за одним, як хвилі в річці, і не було в неї сили припинити їх, прогнати від себе і хоч на мить угамувати сю муку.

І довго се діялось...

Крізь маленьке віконце вже починало сіріти першим ранішнім світом. Чути було, як хтось уже проїхав вулицею, а Левантіна ще не спала, знеможена без краю своїми думками. Лежала, заплющивши очі, а його очі стояли перед нею

ї дивились, дивились на неї... пильно-нерухомо... такі великі... аж горять на чорному Романовому обличчі... Яке воно страшне стало!... А очі все більшають і все наближаються і печуть її, печуть!... Хоче скрикнути — не може, хоче ворухнутися — не здужає. А вони вже печуть аж у саме серце, аж у саму середину серця, і його страшна рука, чорна така, як і обличчя, бере її бідне серце і стискає дуже, дуже і хоче вирвати з грудей...

Крикнувши, зірвалася на рівні ноги і стала серед хати, вся тремтючи.

То був сон, що на мить одну до неї злетів, але який-же страшний сон!...

Стояла і тремтіла.

— Левантино! Чого висипляєшся? На базар треба! — озвалася з другої хати Квасючка.

Левантина схаменулася. Провела тремтячою рукою по чолі і стала вбиратися.

Убралася, взяла кошик і вийшла. На дворі вже було зовсім видно, скрізь ішли на базар люде.

Ледви звернула за ріг своєї вулиці на другу, перед нею став Роман.

З несподіванки злякалася так, що аж спинилась, і на мить чорне обличчя з минулого сну промайнуло перед нею, та зараз же і зникло, бо живий Роман ні трохи не нагадував тієї страшної примари. Він стояв перед нею з білим викоханим обличчям, ще чепурнішим, ніж воно було на селі, і всміхався:

— Здорова була, Левантино!

Він видимо доживався на неї, стояв тут, поки вона вийде.

— Здоров... — відказала, не дивлячись на нього.

— А що, не думала, що зустрітиш мене тут?

— Ні...

— Так ти служиш у городі... Та чого-ж ми стали? Иди, куди йдеш, а я немножко пройду з тобою... Так давно служиш?

— Третій місяць...

Вона відказувала тихо, спустивши очі до долу, йдучи з чим поруч.

— Штука! Зроду не думав!... Каким же се ти образом попала сюди?

Він ще питається!...

— Але перемогла себе і відповіла, силкуючися говорити спокійно:

— Як умерла... наша дочка... то я й не схотіла вже zostаватися в своєму селі... і пішла по наймах...

— Так дочка була... вмерла!... — сказав Роман, трохи помовчавши. — Ну, царство їй небесне!... Ето вона й харашо зделала, що вмерла.

— Нащо ти так кажеш, Романе?

— А разлі-б лучше було, как би вона завязала тобі світ?

— Не вона мені завязала світ, а... мій дурний розум та... ти, Романе...

— А ти не нападайсь на мене! Разлі я про тебе не думал? Скольки раз! Може-б полетев до тебе, так чого лететь? Случалось по скольки день голодному ходити... Що я тебе — голодувать позвав би? А квартира була така — сад на ноч, а на день — базар та вулиця. Куди-б же я тебе брав? Тольки недавнечко Бог дал службу таку-сяку знайти; думал — розживусь немножко, а тогда вже й до тебе весть подам, щоб приходила.

— Невже ти думав мене кликати? — спиталася Левантіна, і радіючи, і віри не ймучи.

— Ну, оттак! А що-ж как? Разлі ти думаєш—я какой?

І почав їй розказувати, що він за нею журился, та як він шукав роботи та бідував, і скрізь прибільшував своє лице та розтягав його на довший час.

— А я Боже-ж тебе дожидала на Різдво!

— Ну й чудная ти! Как же-б я до тебе прийшов, когда меня дома вором обявили?

— Так хоч би звісточку подав — де й що ти, щоб я хоч знала.

— Ну й чудна! Ну й какую-б же я подав звісточку? Що голодний та холодний? Не стоить того дела! Та й так скажуть: не хотел озиваться, щоб Денис та волосні не довідались, де я: вони-б же мене тогда січас у холодну запакували, а то й у тюрюгу. Разлі-ж я дурной, щоб в вогонь самому лезть?

Левантині все, що він казав, здавалося правдою. Та тільки гірко, що воно так усе зробилося.

— А що-ж ти тепер робиш, Романе? — спиталася вона.

Роман загомонів швидко, мов поспішаючися мерщій проминути се питання:

— Вот видиш, я тут на службі служу... Тут, знаєш, есть такой лісної склад, так я там... за прикащика... Не очень щоб прекрасно й жить — ну, та живйом как-небудь.

Сю казку він усім розказував, хто не знав його.

— Отут недалечко й живу, — у Рівчаках... Приходь когда-небудь.

Левантина махнула рукою. Минулося! Буде вже й того, що зазнала.

Він почав упевняти, що зовсім лиха їй не хотів, що робив з нею по щирости. Говорив ласкаво, прихильно, і Левантині здавалося, що перед нею оживав той давний Роман, якого вона так кохала...

А він усе прохав прийти до нього.

Що він вигадує? Хіба вона яка, щоб до парубка в хату йти? Тай коли-б вона йшла? Їй просвітлої години нема за роботою.

Але він не покидав свого. Коли до нього прийти не хоче, то нехай випроситься в хазяйки в неділю. Вони пішли-б удвох на прохідку, — хоч би в городський сад... Він їй так багато має розказати. Вона його робить винним, а він не винен, — треба-ж йому виправдатися... бо він її любить і не хоче, що-б вона так про нього думала.

Вона мов того не чула.

— Куди се ми зайшли? От я за балачками замість на базар Бог-зна куди пішла.

— Поспеєш іщо на базар!

— Не можна, — хазяйка лаяти-ме.

Вони повернули до базару, і він ще трохи її провів, усе просячи вийти. На при-кінці сказав, що в неділю вечером, в пятій годині, дождати-меться її коло воріт у городський сад, і з тим пішов.

Вона не відказала йому нічого. Але весь тиждень думала про се. Піти, чи не піти? Після того всього, що він їй заподіяв? І чого? Він кликав її, але ні словом не озвався — що тепер думає робити! І чого-ж вона піде?

Чудна вона. Стрілася з ним раз на вулиці на якусь там часинку і хоче, щоб уже все зробилося. Може-ж він на те й кличе її, щоб се все розказати та порадитись, як зробити.

Думки хилилися туди й сюди. Не знала, на чому стати, і рада була, думаючи, що однак хазяйка її не пустить. Та зовсім несподівано сталося инакше. В суботу приїхав з свого хутора хазяйчин батько і забрав дочку до себе та й на довго: її мати занедужала.

У неділю Левантина не мала за думками спокою з самісінького ранку. Проситися, чи не проситися в хазяїна? Сей певно пустить. Ні, мабуть не треба. Коли Роман не зводить, а справді по ширости хоче що зробити, то зробить, а їй нема чого назустріч йому бігти.

Може й так, а може й не так. Як тепер вона не вийде, він подумає, що вона й зовсім відкинулася від нього, та й облишить усе. І впустить вона з рук те, що могла-б мати.

Таки надумала: вийду, чи не вийду до нього, а попросу у хазяїна. І справді попросилася погуляти, подавши ввечері самовар. Квасюк, бажаючи придобритися до неї, зараз-же пустив, тільки наказав не довго ходити.

Принявши самовар, Левантина вбралася в що було краще та й пішла з дому.

Вийшла на вулицю, а все з тією думкою, що може вийде до нього в сад, а може й ні.

Помалу йшла вулицями, не дуже й дивлючись, куди йде, і опинилася перед мережчатою брамою великого саду.

У саду нікого не було. Почалася вже осінь, накрапали часом дощі, і городяне кинули ходити в сей сад, що розрісся аж на краю города, а товклися по посипаних піском стежках бульвару в середині міста. Не було нікого й сьогодні, хоч на дворі була й погода.

Перед Левантиною лежала стежка, що вганялася в глибоку з гарних великих дерев. Постояла трохи і пішла нею. І відразу голос знайомий промовив над ухом:

— Спасибі, серденько, що прийшла!

Він уже йшов біля неї, вийшовши з маленької стежечки з боку. Обвив її стан рукою, але вона тихо визволилася з тих обіймів, і вони пішли поруч під рясним верховіттям старих високих дерев. На дворі вже смеркалося і на стежці було темно.

Дійшли до якоїсь будівлі.

— Отут я ночував, як не било деньог на ночлежний, — показав на будівлю Роман.

— Бідненький! — промовила Левантина і схотіла подивитися в середину.

Роман відігнув гвіздок той, що ним забито було двері, і вони ввійшли в порожній партер. Перед Левантиною ледви мріли в темряві стіни, а там у тій чорній паші, де була сцена, якісь стовпи... Вони підійшли блище до місця, де був оркестр, хода їх гучно озивалася по дощаному помості, котилася луною туди, в темряву, і щось там затріщало, мабуть двері зарипіли...

— Ух, як страшно! — скрикнула Левантина і несамохіть притулилась до Романа.

Він знову хотів її обняти, але вона зараз-же повернулася й вибігла з театру.

— Боже!... І як тобі не страшно було тут ночувати! — промовила вона, йдучи з ним далі стежкою. — Я-б зроду не пішла сюди, — краще-б на вулиці!

— На вулиці поліція не дозволить, — нада ховаться туди, куди вона не загляда.

І він знову почав розказувати про своє минуле життя в городі, багато прибріхуючи, і казав, що він її любить і ніколи не покидав любити. Вона слухала те, і їй згадувалось, як він покинув її на поталу, на глум людям, але вона зараз же проганяла від себе сі згадки, і вони зникали, а вона впивалася його солодкими словами... Він малював їй краще життя. Казав, що незабаром хазяїн дасть йому кращу посаду, він побирати-ме аж триста рублів на рік, і тоді вони могли-муть жити вкупі.

Левантині здавалося, що вони моглиб жити вкупі й тепер, або хоч звінчатися тепер, але вона се тільки думала, а чомусь не сказала....

В саду було таємничо й тихо, високе склепіння з віт схилялося над ними так захистно-прихильно, і вони були тільки вдвох, і вона так хотіла йому вірити. І сама не помітила, як його рука обняла її стан, і дівчина вже не пручалася. Вони йшли, близько-близько притулившись одне до одного. Якась солодка знемога починала опановувати її всю від сього докторкання, від його ласкавого голосу... І його губи нахи-

лились її до уст і, заплющивши очі, вона відповідала йому на поцілунок.

І відразу розг'орнулися вгорі віти, і темне, поважне, високе небо глянуло на них своїми очима-зорями. І сей погляд мов відразу розігнав Левантинині мари. Вона вирвалася від Романа, відскочила і, простягнувши поперед себе руки, мов хотіла від нього оборонитись, скрикнула:

— Ні, Романо, ні! Не займай мене!... Не хочу!... Зроду не хочу!...

Вона вся тремтіла. Ще раз сказала — „не хочу“! і пішла швидко, мало не побігла, назад, мов боячись його, мов утікаючи від нього. Він поспішався слідком за нею, кажучи, що вона дурна, що нема чого боятися. Але вона йшла хутко, нічого не кажучи, не дивлючись на нього.

Незабаром вийшли з саду. Левантина мов заспокоїлася, пішла тихше. Роман почав говорити про інше, розказував дівчині, що він був у театрі, і як там гарно, і що то театр. Вона спершу тільки слухала його, потім почала й розпитуватися, зацікавившись. Про те, що було в саду, вже більше не згадували.

Він повів її до дому іншими вулицями, не туди, куди вона йшла. Як проходили попри один двір, він показав на невеличку хатку:

— Отут я живу.

Левантина нічого не сказала, тільки швидше пішла далі, мов боялася, щоб він не повів її до себе. Як вийшла на свою вулицю, попросила його не йти вже за нею і швидко дійшла до дому.

Вертаючися Роман від неї, сердився, що йому так не щастило. Але се ще більше розпалювало його. Він зовсім не сподівався, що Левантина буде така вперта. Думав, що як у городі, сама собі, то ще краще... Бери, каже, та вінчайсь... Туди к чортам! Саме тепер йому женитись та дітей заводити!

Але нехай не бришкає! Його рук не мине.

І він почав учащати в крамницю — чи не побачить Левантини. Але Квасюк помітив, що сей парубок не дурно зробився охочий у нього купувати, і не став зовсім покидати в крамниці Левантини. Роман почав тоді стерегти дівчину на вулиці в той час, як вона мала йти на базар. Вона знала

се і боялась тих зустрічів, разом і бажала їх. Перш, ніж вийти з фіртки, страхаючись позирала, чи нема де Романа, обходила іншими вулицями, а не стрівши його, почувалась так, мов її надія одурила... І сама гнівалася на себе за те почування...

Але іноді йому щастило переняти її. Тоді він проводив її до базару, силкуючися спершу завести дівчину на які інші вулиці, щоб довше ходити. І все так гарно до неї говорив і прохав вийти...

Як би вона не бачила його, то їй би лекше було, вона-б його потроху забувала. Але отсі зустрічі, отсі втікання від зустрічів і жаль за ними, отсі розмови й думки, думки, думки про нього та про його слова — не давали їй спокою.

Лихо було Левантині з Романом, а ще гірше з Квасюком. За ним не було їй просвітку. Відколи Квасючка поїхала — вяз до неї як шевська смола, ліз обнімати і цілувати її. Вона звичайно штовхала його, втікала з хати й сідала на дворі, аж поки він ішов знову до своєї бакалії. Добре, хоч те, що не міг довго сидіти в хаті.

Уночі вона заціпала на заціпку двері з кухні в світлиці. Але одного разу прокинулася, почувши біля себе когось. Схопилася з просоння як божевільна.

— Не пужайсь! не пужайсь! ето я... — озвався знайомий гидкий голос, і вона почула на собі його руку. Зірвалася з лави та з хати. Перебігла двір і заховалась аж у другому кінці його за сажнями дров.

Була боса, в самій сорочці та в лихенькій спідничині.

Вона сиділа там довго, тремтючи зо страху й холоду, цокотючи зубами. Сиділа, аж поки подубіли з холоду ноги і всю її мов трясця трусила. Тоді догадалася злізти на горище над кінницею і закопатися в сіно. Там зогрілася і, дримаючи та прокидаючись, пролежала до ранку.

Уранці, тільки рипнула дверима в кухню, Квасюк зараз же й вийшов з другої хати.

— Где ето ти бродяжиш по ночах? Давно нада по хазяйству пораться, а вона біга!

Та говорив, мов би сам нічого й не зробив, а вона була винна. Не стала з ним сперечатися, тільки сказала:

— Віддайте мені пашпорт та зароблені гроші, то я піду від вас.

Він зареготався.

— Иш, какая умница!... Хазяйка з дому, а вона будет роштитуваться, без работниці хазяйство покидать! Дав би я їй деньги й пашпорт! Нічого не дав! Хочеш ітить—іди такая, какая есть, то посидиш у поліції, та по етапу додому пошлють.

Левантина боялась поліції та етапу. Вона згадувала, як одну з їх села дівчину приведено додому етапом. Боже, якого сорому було! А скільки назнущались з бідолашної в поліції!

— А що? вже й спужалась? — казав далі Квасюк. — Ну, еслі ти така ніжна, то я тебе больше й не займу. Живи себе, — я до тебе й не торкнуся.

І почав божиться й присягаться, що не займати-ме. Вона не знала, чи вірити йому, чи ні. Як би не той пашпорт та гроші, то зараз би втікла. А так — що вона робити-ме?

Зважилася зостатися, але того-ж дня купила за свої гроші кільця до дверей і замок, бо заціпку можна було відкинути з Квасюкової хати в щілину. Прикрутила кільця і замикала на ніч двері, але не могла спокійно спати. Раз-у-раз прокидалася, бо її усе марилося, що хтось входить до неї.

Стрівшися Левантина з Романом, похвалилася, що їй погано жити, що хазяїн до неї вязне.

— Так що? Бросай тут та ставай на другу службу! — порадив той.

— Як же я кину, коли він ні пашпорта, ні грошей не віддає?

— Скверная штука: без пашпорта ніхто не прийме... Ну, а ти таки бросай та й переждь до мене жить. А тимчасом пожалеемось у поліцію, що вон пашпорта не оддаєть. Поки пашпорта получиш та службу найдеш, то живи в меня.

Левантина не приставала на се і все думала, що його робити. Правда, ось уже кілька день хазяїн її не займає, але хто його зна, як воно далі буде.

І справді, далі не було нічого гарного. Квасюк нишком висмикнув з дверей кільце і знову його застромив, — аби держалося. Левантина не помітила сього.

Вночі він попхнув двері, кільце вискочило, і він увійшов у кухню. Левантина почувала се вже тоді, як він обхопив її руками. Вона скрикнула, прокинувшись, і схопилася, але він

зараз же знову звалив її на ліжку. Вона почала відбиватися з усієї сили, але тієї сили було мало, щоб подужати здорового чоловіка. Вона вже знемагала в останній боротьбі. Його гидка пика лежала їй на обличчі. Сама не знаючи як, ухопила його зубами за щоку і стиснула зуби так дуже, що він скрикнув з болю і розняв руки. Вона відопхнула його і чула, як він упав додолу, загрюкотівши. За мить вона вже була на дворі. Страх так опанував її, що вона вибігла з двору на вулицю і тільки там пішла тихше.

Ішла вулицею і вся трусилася з страху, з турботи, з холоду. Після першого випадку з Квасюком вона спала завжди вбрана, але була боса, і холод дошкуляв їй у ноги. Пішла швидше вулицями без ніякої мети, не знаючи, що робити. Було вже не рано. На порожніх півтемних вулицях догоряли ліхтарі, ледви блимаючи. Де-не-де блукали стукачі, розганяли свій сон, калатаючи в калаташку; а деякі вже спали, прихилившись до дверей на якому рундучку.

Левантина йшла, все йшла вулиця за вулицею, без ніякої мети, аби не стояти, аби йти. Ходила так довго, аж поки втомилася і сіла на ослінчику під чиймись ворітьми, підобгавши під себе задубілі з холоду ноги. Не довго посиділа, бо зараз же стукач прогнав її звідти.

— Іди, іди! Богато вас тут таких шляється! Не огинайсь, бо свисну, то прибіжить городовий, — забере в поліцію.

Левантина пішла далі. Перейшла кілька кварталів і знову притулилась уже на рундучку. Тут посиділа трохи довше, бо стукач з сього кварталу десь заснув. Але нарешті таки прогнав, ще й вилаяв погано. Ходила тоді знову з вулиці в вулицю, аби якось доблукати до світу. Хоч не знала, що вона мусить робити й світом.

Вертатися до Квасюка? Але тільки подумала про се, то всю її почало трусити. Краще з голоду вмерти, замерзнути, ніж від него пропасти!... Піти зранку-ж найматися, стати на точку? Хто-ж її там візьме босу й простоволосу, ще й без пашпорту? Вернутися до дому в своє село? Але туди її так само не наvertsало, як і до Квасюка. Та поки вона дійде, то й задубіє на дорозі.

Думки мучили її так саме, як холод та втома. Вона вже кілька ночей спала дуже потроху і тепер почувала, що сон так і хиляє її — от-от упаде й засне на вулиці. З усієї сили бадьорила сама себе і все йшла, йшла...

Все вулиці, вулиці, вулиці... Мертві вулиці... Такі чужі, як і люде... Ні душечки рідної!..

Яка самотна, яка покинута!... На всьому світі!...

Без помочі, без надії... Хоч би куточок теплий!... Хоч би людина добра!... Тільки вулиці темні, холодні і щось торохтить-торохтить-торохтить...

Спіткнулася і трохи не впала. Вона спала, йдучи. Не спала, а так — голова туманіє... Люде їдуть на базар — торохтять. Уже починає свитати.

Хоч би прихилитись! Куди вона йде?... Ох, як тяжко, — все тіло болить!... І душа... Хоч би і вмерти... Хоч з мосту та в воду — он з того мосту...

Зійшла на нього, перекилилась через поручата. Дивилася вниз.

Сіра, нечиста вода пливе ліниво, заспано під уранішнім туманом... Така холодна, негарна... Далі, далі!...

Зовсім уже видно, по городі метушаться люде. Де се вона? Неначе вона тут була, а не пізнає... Стала й дивилася. Хатки й поганенькі обшарпані будиночки тислися в яру попід глинястою кручею. Згадала: се Рівчаки... Ті, де Роман... Чи не його се й хата?...

Тепло у нього в хаті... Піти-б туди, бо там тепло... І заснути можна...

Хитаючися перейшла двір і пішла в хату.

III.

Романові з товариством останніми часами не щастило. Пішли вони в Диблі і зовсім уже налагодилися вивести пару добрих коней. Коли тут нечиста сила нагнала гурт пяних перезвян і вся справа ляснула. Аж до світу куйовдилася перезва на тій вулиці, де були коні, і на близших, а товариші мусіли сидіти, притаївшись в суточках. Добре потрусилися, боячися, що їх там побачуть, а вже як би побачили п'яні чоловіки, то певно, що живими не пустили-б. Ледви пощастило помалу вибратися звідти та винести цілу душу.

Після сього, трохи згодом, Левдик з двома хлопцями подався в Ріпаки, і їм дуже добре пощастило вивести трое коней. Але зараз же за селом норовиста коняка скинула Лукаша і втекла в поле. Мусів він плуганитися в город пішки.

а ті два поїхали, щоб відвести коней до Гапона. Та їм на лихо на дворі був туман такий густий, що вони зблукалися, проблукали всю ніч, не потрапили до Гапона, а заїхали до Черноус і аж тоді схаменулися, як побачили перед собою хати. По вулиці вже вешталась люде і зараз же їх припинили. Спершу черноусці подумали, що се просто собі з якої слободи люде зблукалися, почали їх розпитувати — відкіля, та куди, та чого їдуть. Ті щось не так відказали, щось наплутали, — вони їх у волость, почали допитуватися, а ті ще більше плутали, і виявилось, що се коноводи. Бито їх дуже, а потім відвезено до тюрми.

Товариство не боялося, що вони викажуть на суді інших: то добрі хлопці і сього не зроблять. Але-ж їх замкнуть найменше на рік до тюрми, а то так і зашлють, бо вони вже не вперше в суді, а товариство тоді втрачає двох добрячих робітників. А друге — здобич вискочила з рук ще раз.

Після сього отаман з Романом та з Лукашем знову подалися в Диблі, але й сього разу нещасливо: перешкодили стукачі, бо всю ніч ходили по вулицях, не даючи підступитися ні до одного двору. Бо хоч п'яні перезвяне і не догледілись тоді коноводів, але потім у день люде побачили, що по городах походжено і ходило щось чуже. Догадалися, які то гості були, і додали варти.

І се вже так два місяці товариство сиділо без заробітку. Пообідалися й пообношувалися так, що вже далі нікуди. Тільки Ярош жив, як попереду, бо він завсігди пив потроха і не дуже шинкував грішми, як вони йому потрапляли до рук. Через те всі тепер до нього приходили позичати грошей, і він помагав товаришам потроху. Саме за такою позичкою зайшли до нього ввечері Цатрокл Хвигуровський та похмурий Кучма. Сиділи, нарікаючи на лихі часи, коли почули, що хтось ще йде, і незабаром у хату вскочив новий гість — Лукаш.

Він був ще обідраніший, ніж попереду, а на довгих ногах не було чобіт: він уже давно їх пропив „з горя” і тепер ходив так, що одна нога була в резиновій калоші, а друга обгорнена онучкою та увязана мотузком. Дарма, що так, а був веселий, ускочивши, махав руками й вигукував:

— Здравствуйте вам! Чого киснете? Дела — первой сорт, — кричав він п'яним голосом і брязнув на стіл кількома сріб-

ними грошинами, що вони аж роскотилися по столу і дві впало додолу. Перелякана дитина заплакала в колисці, і бліда й мовчазна Ярошиха нахилилась над нею, щось дитині шепочучи, голублючи її. А Лукаш став посеред хати з шапкою на потилиці, руки в боки, і всміхався безглуздим п'яним усміхом.

Ярош із Кучмою глянули, дивуючись, на нього, а Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додолу.

— Чи ти ба! — скрикнув, — гляньте лиш: карбованець і три четвертаки! Де се ти добув, хлопче? Може в кого „загубив“?

— Овва! Как уже я, то й не можу добути. Пальто перший сорт, а двері лакей не запер, а я пальто надел та й пошов на базар, как пан!

— Еге! Лукаш старовину згадав, своє давнє ремесло.

— А чим старе моє ремесло погане? — питав задиркувато Лукаш. — От ви з своїм новим без копейки сидите, а в мене бряжчать!

— Величається! — гарикнув похмурий Кучма. — Поцупив якесь дрантя та й радий. Чорт віть що!

— Чого-ж воно — чорт віть що? — питав ображений Лукаш.

— А того, що чорт віть що та й годі! Наше діло старовицьке, вільне... Вивів коня, сів на нього — як майнув полем-степом... гей!... А то лазь по вікнах та витягай манатки! Пху!...

Кучма плюнув і сердито відвернувся. Він був старий коновод і не любив лигатися з звичайними міськими злодіячками, що жили з дрібної крадіжки.

— Бросьте спориться! — перепинив Ярош. Єслі Лукашу щастя, то й гаразд.

— Нехай лиш становить могорича! — озвався Патрокл.

— За первий сорт! — крикнув Лукаш. Ухопив гроші й метнувся з хати. — В одну мінуту!

— А стой, Лукаш! — гукнув йому навздогін Ярош. — Позови там по дорозі Романа!... Чуеш? Должно не слышав, — подрав как самашедчий... Ну, покудова нема Лукаша, то роскажи, Патрокле Степановичу, про Левдика! — звелів Ярош. — Видал ти Лазька?

Лазько — то був арештант, що ходив з тюрми на робо-

ту в город, через нього Левдик подавав про себе товаришам звістки.

— Бачив... Я й забув пак розказати... На бульварі він робив... Пішов і я на бульвар: паличку в руки та й іду собі — от, кавалер на гуляння, — туди-сюди паличкою крутю... А вони ямки копають, дерево садити. Ну, я сів на ослоні зараз біля Лазька — відпочиваю-б то. І він мене бачить, і я його бачу, та проклятий салдат стирчить... А каніс пекельний! Хоч би тебе тричі Тартар поглотив!... Одначе дивлюсь — відходить, відходить салдат геть далі... Тоді вже Лазько й сказав!... Чепляються до Левдика не за самі Ріпаки, а ще й за Панасовку, — памятаєте, — він тоді ходив? Так каже, — треба, свідетеля, що ту ніч він дома був.

— Та-ак!... свідетеля... Кого-ж би то? — задумався Ярош.

— Кого-ж? Хведорченка! — порадив Кучма.

— А й правда! Так я завтра зайду до Хведорченка, — скажу, щоб готовий був до следователя йти, а Патрокл Степанович поїде упать на бульвар та перекаже Лазьком.

— Гаразд! — відказав Хвигуровський.

Се була звичайна справа: коноводам, як вони потрапляли до тюрми, треба було таких свідків, щоб виправляли їх. Здебільшого їм щастило переказувати товаришам, чого саме їм треба, а ті достарчали свідків з своїх-же людей.

Тимчасом прийшов Лукаш з двома фляшками й з закускою, а за ним і Роман. Стіл заставляли фляшками, чарками, тарілками, зложили всякою їжею. Патрокл, не гаючись, відіткнув поломаною двоохзубою виделкою фляшку й налив. Почали пити й їсти.

Побачивши, скільки принесено горівки, Ярошева жінка подала мерщій на стіл усе, що треба, а сама, поки ті пили й закусували, нишком узяла дитину, вискочила з хати та й подалась до сусіди. Вона звичайно так робила, як Ярош гуляв. Він пив не часто, але підчас великої гулянки бувало, що й добре випивав, і тоді бив її й нівечив тяжко за те, що вона завсігди гребувала його ділом і товариством.

— А слухали — вже Микита вийшов на волю? — поспитав Роман.

— Хіба? Ні, не чув, — відповів Патрокл.

— Вийшов? — спитав злісно Кучма. — Що-ж, отсе йому й минеться?

— Не, — відказав Ярош, — так не минеться. Слідують наказати. От зберемось гуртом та подумаєм, що з ним делать.

Микита — се був також коновод з їх товариства. Його піймано, суджено, і він виказав ще на кількох душ — ті й досі відбували кару в острозі. Звичайно коноводи не прощали такої зради.

— Треба так накарати, — говорив Кучма, — щоб уже більше не міг такого робити. А то тепер страху ніякого нема. У старовину не так було, — у старовину строго було.

— Ну, а как же в старовину карали? — спитав Лукаш.

— А так!... Одного разу... давно було... год десять... Тоді в нас був отаманом Хоменко — от запальний був!... А гніздо в нас було під Борзною. Так один на суді й прошкодився так, що через нього двох у Сибір заслали. Ну, ми підождали, поки він вийшов з острогу. Вийшов він і не подає знаку, а сам на Чернигів побрався. А отаман каже: невже-ж отсе він втече наших рук? Не попустимо, хлопці! Ну, зараз двох й обізвалось: один та ще другий, молодий був хлопець Грицько... а здоровий був, як тур!... Ми його, кажуть, приставимо. І приставили!

— Та как же вони його приставили?

— А так, що на дорозі переняли. Переняли та назад руки скрутили та рота ганчіркою заткнули, та й ведуть... Довели до нашого ярка... був там у нас такий ярк, що ми в ньому збиралися... Один же побіг товариство кликати, а Грицько берегти зостався.

— Зачим товариство?

— Щоб суд був... Не хотіли сами порядкувати... Ну, збігав... Мало не все товариство зібралося. Стало кружка, а його посередині... Відіткнули йому рота, — кажи, коли хочеш!... А він стоїть проти місяця — білий, білий та труситься...

— Ну?

— Ну й присудили! — і Кучма вихилив чарку.

— Що-ж йому зделали?

— Що зделали, те зделали, а тільки вже більше нікого не паскудив!... Як закопали на тому-ж місці, то так і зогнив, — ніхто не шукав... А хоч би й знайшли, то ніхто-б не виказав, бо всі були хлопці добрі та й били всі... по чер-

зі кожен брав кийок та й бив... щоб усім вінним бути...

— І ви там були? — спитав Лукаш.

— Може був, а може й ні, — відказав Кучма, наливаючи нову чарку. — Так у старовину було! А тепер распуста пішла, ніхто не шанується, ніхто чести не знає: виказав на товариша та й прав і ходить собі по волі, мов і нічого не зробив. Хіба що попобють иноді, та й то не дуже...

— Ну, не очень то й тепер будем прощать... — стиха, але остро промовив Ярош, і його холодні, злі очі блиснули.

— Ні, що не кажи, а в старовину не так було! — знов правив своє Кучма. — Тоді ти знав, що ти в товаристві воїн і що всі за тебе як один стоять! По правді робили! А тепер такого вже нема... І того не було, щоб коновод поганив руки пальтом яким, або що. Тоді кожен знав — наше діло степ! Там ти собі вольний, — шукай вітра в полі! Та й коноводи-ж які були! Хоменко, отамаан, так той раз за одну ніч сам вивів пятеро коней!... Ото люде!... А тепер що? Пху!... Дрібнодухи всі!...

Кучма вже здорово випив, а випивши, він завсігди вихваляв старовину, що як добре тоді було, і лавав молодих...

— Брехня! — grimнув кулаком по столу Патрокл, аж фляшки й чарки задзвеніли. — Брехня! Є й тепер такі коноводи — орли!

— А де-ж ти їх бачив? — спитав, глузуючи Кучма.

— Де? На Кубані!

— А хіба ти там був?

— О, стультус малоумний! Та ти спитайся — де я не був!

— А ну-ж, ну, розкажіть про Кубань! — попросив Роман.

— Слушайте! Почну аб ово, з початку. От як турнули мене з кондукторів, заходився я торгувати. Голки-шпильки, пундики-мундики, табачок-сірничок ат, чорт зна що! Бачу, що воно не підходить ні до мого імени, ні до мене самого. Бо імя в мене геройське, хвамілія — образець, та й сам я такий, що хоч зараз іди Троянців воювать. А тут голки-шпильки!... Чорт зна що! Ліквідація і аквавита.

— Що, що? — питали Роман та Лукаш.

— Азіноси й стультуси! Те, що продав свою бакалію, а гроші з горя прогуляв. Ну, зоставсь у мене в кишені, якось завалаявся, карбованець. Подививсь я на нього: ге-ге, братіку, з тобою довго не проживеш!... Ні, тісно тут жить!

Махну на Кубанські степи! Хоч з Черкесом буду битися, — усе лучше, ніж із п'яницями в трахтирі. Ну, йду до знакомого кондуктора: пусти на Кубань! Посадив у кондукторську, а на другий поїзд другому кондукторові здав... От я вже й на Кубані... — Добра штука Кубань, та тільки біда, що й останнього карбованця в дорозі проїв. Найнявся до одного багатого пана, а в нього табунщик Артем Гайда. А ви знаєте, що воно там табунщик? Чорт, а не чоловік! Як вирветься у широкий степ з орканом у руках, так він там орел! Скаженого коня-неука піймав, сів на нього, стиснув коліньми — ех! аж степ гуде! Кінь бе і передом і задом, та де його скинуть Артема! З скаженого — овечкою стане! А вже нічия чужа коняка не стривайся з Артемом у степу — його буде. І було в нас товариство добре: шістьох нас, та такі!... Одного разу тринадцятеро коней вивели, за одну ніч за двіста верстов перекинули, продали і в обід другого дня дома були.

— Ну, та невже? — почувися здивовані голоси. — Та як же се ви зробили?

— Уже знали — як!... Ех, отам справа! Там коновод не злодіячка — такий, що перед поліцією труситься, як от ми, клапоухі азінуси. Там він нікого не боїться, а його всі бояться! Вийдемо на ярмарок — гуляй душа без контуша! Морем коло нас горілка, танці, музики біля ятки на майдані, а люде збираються, а дівчата задивляються!... Ах, сто чортів!... А ми гуляємо, гопака витинаємо, до дівчат залицяємось, та величаємось, та хвалимось — як коней перемкнули та які були коні...

— Ну, се вже брехня! — перепинив Кучма. — То-б то стали розказувать, де коні брали? Та зараз би й вас самих забрали.

— Суса тупорилого у хвіст поцілували-б, а нас не забрали-б! Там не на нас, а від нас страх був. Там на всю округу звісно — хто такий Артем Гайда, а його зроду ніхто не займе, люде шапки йому скидають, бо бояться. А пан аж просить: оставайся в мене, Артеме, жити! Бо пан знає, що як у нього свій коновод житиме, так цілі будуть коні свої, а до чужих йому байдуже.

— Оттам жисть! — скрикнув Роман.

— Вольне, веселе життя!... Коли бувало й нападуть на

нас, так ми знали, як обороняться... Раз як застукали нас в очеретах!... Два дні оборонялись... рушниця добра в Артема була і pistolетики в мене... Вони до нас посунуться, а ми — бах! Вони й заховаються, бо кулька не дулька, — як уразить, то заболить. А на третій день умкнули від них, ще й з кіньми... Го-го-го! Аж степ застогнав, як у копита вдарили!... Гей, сто чортів!...

І він знову grimнув кулаком по столі. Стан йому випростувався, вся його кудлата велика постать дивно відмінилася під впливом згадок про минуле, дикою степовою силою справді повіяло від неї. І обличчя в сього п'яниці й злодія мов осяяв якийсь світ, очі йому заблищали дивним блиском...

Всі гляділи на нього зчудовані. Роман увесь час слухав, втупивши в нього свої палкі очі, боячися словечко згубити. І як ударив по столу здоровенний Патроклів кулак, парубок ураз так і кинувся й скрикнув:

— А що-ж справді? Разлі-ж і ми не люде? Разлі-ж уже як ми, так і не зумієм нічого зробити? Да я вам таку штуку вшварю, що на всю губернію бахну, а в карманах аж засміються!... Хотите? Завтра в Диблі і п'ятеро коней возьмемо.

— Ну, ну, ти не очень заривайся! — промовив Ярош неприхильно. — Знаємо уже, как там брать!...

— А я вам кажу, що возьмемо! Слухайте! Коло мого двора живе сусід Струк. А в нього на шпилі клуня. І так вона стоїть, що з усього села її видно. Ну, я запалю клуню, народ побіжить на пожар, а ви тимчасом виведете коні.

На хвилину всі стихли, а тоді враз — ура! — зарепетували Патрокл, Кучма й Лукаш.

— Тихше! Цитьте! З вулиці почують! — припиняв Ярош.

— Дарма! чорт їх бери! Нехай чують! — не вгавав Патрокл. — Романе! братіку, амікус любезний! Дай я тебе поцілую!

І його величезні лапи обхопили Романа, а щетиняста пика притислася до парубкового обличчя.

— Випиймо-ж!... Випиймо-ж ще!...

І він пив сам, наливав Романові.

— От так молодець!... Се понімаю! Щоб наша слава не пропадала!... А, прокляті дерії! — репетував уже зо-

всім п'яний Патрокл. — Ви раді-б нас у ложці води втопить, бо ми злодії, а ви чесні! Брешете! Сами ви злодії, усе по закону крадете. А ми не злодії!... Треба їсти, — приходимо і беремо!... Так, беремо!... І воюємось з вами!... Ви нас убиваєте, а ми з вами воюємо!... Хто подужає, той і прав. Номо homini lupus est. А хто воює, той — герой!... А ви чорт зна що, мужлаї!... А я — Патрокл Хвигуровський!... Патрокл — герой, Хвигура — образець!...

І його п'яна голова вже схилилася на стіл.

IV.

Роман хоч і ляг звечора п'яний, але хазяї, клопочучись під вікном, збудили його дуже рано. Ледви прокинувся, згадав про вчорашний свій замір, і думка про се нове діло вже не дала йому спати. Йому не лежалося. Він схопивсь, одягся... В сю мить почув, що хтось береться за двері і хоче до нього ввійти. Двері відчинились.

— Левантина!...

— Романочку! братіку! Не займай мене!... Дай мені відпочити!... Я від хазяїна втікла... Усю ніч блукала... Не займай мене!... Забожись, що не займеш!

— Ну, та що ти! Та хрест меня побей, когда я що не будь! — забожився швидче Роман, ізрадивши. — Иди та лягай спати! А, бідняга!

Його маленька світличка перебита була в кінці, і за тією пересічкою шильовошною він спав. Туди він і повів Левантину. Вона впала на ліжку і зараз же заснула. Він постояв, подивився на неї, усміхнувся, тоді зачинив за нею двері в світлицю і пішов з дому, замкнувши квартиру.

Ішов вулицею такий задовольнений та радий. Сама прибігла! Ну, нехай виспитьсь, — однак вона його рук не мине. Та тепер йому й не до неї. Адже він учора забожився, що сьогодні підуть у Диблі. Треба вмовитись, щоб хлопці були готові.

Він пішов до Яроша, але того не було дома. Не знала й жінка, куди пішов. Роман зазирнув до „чайної“, — і там його не знайшов. І де він у чорта подівся?

Роман пішов блукати по городу по всяких закутках, де міг зустріти Яроша. Ніхто нігде його не бачив!...

А Левантина тимчасом спала. Спала довго, до пізнього обіду. Щось їй врешті збудило. Розплющила очі, глянула на хату і спершу не могла зрозуміти, де вона. Чи се не ніч? У маленькій комірчині темно. Ні, он крізь не зовсім прихилені двері видно щілину світу. Чи се їй сниться? Ба ні, за дверима щось гомонить... Романів голос... Відразу згадала все.

— Я в тебе два рази бил, усюди шукал, — казав комусь Роман.

— Ходил до Хведорченка, щоб за свідетеля бил, — відповідав хтось невідомий.

— Да я й забул... Ну, а в Диблі хлопці готові? Диблі? Левантинине село?

— А ти таки думаєш? — питався незнайомий голос. — А еслі не пощастить?

— Ще й как пощастить! — відказав Роман і почав упевняти свого гостя: розказував усе, як треба зробити, доводив...

Спершу Левантина мало що розуміла. Але де далі, все виразнійше й зрозумілійше виявлялося їй те діло, що мало статися...

— Я вас бросю в ярку, — сказав нарешті Роман. — Как запалю, то ви немножко посидіть, пока народ, згвалтується та побіжить на пужар. Тогда вже й ви... Найлучше беріть у третій хаті скраю злева — Панас Гаман; — у нього ха-ароших коней трое. От трьом і будеть робота. А сколько всех нас будеть?

— З тобою — шестеро.

— Харошо. Так двом приказать, щоб селі аж возлі млина. Знаєш? Там саме возлі млина у Середенка коні — велика хата, а возлі неї тополя... Усе люде й сторожі будуть на пужарі, то вам воля будеть!

— Смотри, сам не попадись! — перестерігав гість. — Тепер вони знають, хто в них коні брал, то будуть на тебе засідать.

— Чортового батька попадуть меня! — відказав Роман. — Я знаю, куди тікать... Ат, чорт! — схаменувся він.

— Чого ти?

— Та я й забил, що ми не самі в хаті.

Він підійшов до дверей і зазирнув у щілину.

— Не, спить.

— Хто там?

— Девка одна.

— Туди к чорту! Чого-ж ти не сказав? От роззява! Усім би ти мастак бил, еслі-б тольки не так панькався з бабами. Ну, що еслі послышала?

— Не, так спить, що не послышіть.

— Ходьом у сени, чи що.

Вони вийшли і розмовляли довгенько ще в сінях. Тоді Роман вернувся у хату, мабуть по шапку, і кудись удвох пішли.

А Левантина чула вже досить, щоби зрозуміти все... Тепер вона знала, чим зробився Роман і хто брав у них на селі коні... Коновод!... Злодій!...

Боже єдиний! Защо Ти так караєш її? Покарав коханням, покарав і коханим!...

Злодія покохала!...

Тяжким болем проймало її душу, розривало серце. Мало вона зазнала, так ще се!...

Зірвалася з ліжка: тікати! Тікати звідси!

Побігла до дверей, торкнулася до них, — двері були замкнені. Кинулася до вікна, — воно не відчинялося.

Вона сиділа як у тюрмі.

Вона-ж мусить тікати відсіля швидче, швидче! Мусить бігти в своє село, перестерегти Струка, перестерегти людей, щоб береглися, щоб запобігли лихові. Вона повинна сказати....

Що сказати?

Що Роман злодій, палій? І його візьмуть до тюрми, судитимуть, може й на Сибір зашлють... І вона пішле його на Сибір?

Ся думка відібрала в неї враз усю ту силу, що була прокинулася. Знеможена відразу, сіла і схилилась на стіл.

Не вважаючи на все, що було, у неї в серці завсїгди жевріла іскра кохання до Романа і останніми днями ся іскра розгорялася все більше й більше. Еге, вона тепер так добре, так виразно почувала, що вона його кохає, що вона ніколи не покидала його кохати.

І вона пішле на Сибір того, кого кохає!

Того, кого кохає? Ні! Вона кохала Романа, хоч і грішного проти неї, але чесного парубка, а не коновода, не злодія, не палія! А тепер вона вже його не...

Але-ж ні! Вона його любить, любить такого, як він є, і не може вирвати, викинути з себе того!

Любить! А нащо-ж вона його любить, що з тієї любови буде? Хіба він буде їй дружиною? Хіба вона піде за злодія, за палія?

Що-ж їй робити? Що?!...

Ухопилася за голову руками. Голова палала, розскакувалася від думок, але не давала поради.

А може... були всякі грішники та й каялись... Чому-ж би Роман не міг покаятись і знову чесним зробитись?

Вона його прохати-ме, благати-ме, вона йому руки цілувати-ме, аби тільки він не робив того, не йшов туди, покинув своїх товаришів!... Вона благати-ме його доти, аж поки він послухає її, покине все, і тоді вони будуть знову щасливі...

А як же не послухає?

І щось починало їй казати, що даремна їй надія, що не має вона такої сили, щоб вирвати Романа з того багна, в якому він опинився. Вона силкувалася задавити сей голос, та не могла...

Чи послухає, чи ні, а вона його благати-ме. Коли че може, тоді — дійся воля Божа! Вона вже нічого не здоліє тут зробити.

Як то? То він тоді піде, підпалить село, обкрадати-муть людей? І вона те знати-ме і нічим не перешкодить тому, не оборонить людей? Та хіба-ж тоді не впаде й на неї той гріх? Люде кидаються в полум'я, ратуючи людей, а вона не обрятує їх, хоч їй і в полум'я не треба кидатись, а тільки побігти в Диблі й сказати...

Гріх, страшений, непростений гріх — задля свого кохання попустити занапащати людей. І вона хоче зробити той гріх?

Але-ж Боже мій!... Вона-ж його любить!

Билась головою об стіл, не знаючи, як поєднати кохання з повинністю — з тим, чого вимагало сумління.

Таки наважилася. Вона благати-ме його, а коли він не послухає, побіжить у Диблі.

Сим трохи заспокоїлась. Та не на довго. Бо нова думка знову розбила весь той спокій.

Коли вона скаже йому, що все знає, то він же не пустить

її з хати, звяже її, замкне . . . . Як же вона тоді побіжить у Диблі?

І мучилась сією новою думкою довго . . .

Нарешті зачула, як брязкає в дверях замок. Втікла в темну хатчину і сіла на ліжко.

Увійшов у хату, відхилив до неї двері.

— Устала вже?

Сів на ліжко біля неї.

— От не надєявсь, щоб ти до мене прийшла сьогодні! Савсьом не думал! Що-ж там зделалось — з хазяїном?

Вона почала розказувати — все, як було . . .

— О, дурненьке, дурненьке! Чого-ж ти просто до мене не прийшла?

— Та . . . адже прийшла . . .

Він обняв її й поцілував. Перший рух її був — випручатись. Але зараз же вона припинила сама себе і скорилась його поцілункові — одному, другому. Він радів з цієї несподіваної ласки, вона се бачила, і нова надія прокинулася у неї; вона сим не пустить його від себе.

— А я тобі єсти приньос. Хочеш? Хадьом!

Вийшли вдвох. На столі лежали пироги, ковбаса, хліб, яблока. Надіючись Роман на здобич, позичив грошей у Яроша.

— Я тут в одного знакомого харчуюсь, та сьогодні хочу з тобою обідать, так вот і приньос того-сього.

— Спасибі, мое серденько.

Посідали за стіл. Він їв добре. Її шматок не йшов у горло, та силувала себе їсти.

Вона тулилася до нього, зазірала йому в вчі, всміхалася, хоч у неї холоди й тремтіли руки. Вона заживала всіх хитрощів, на які була здатна, бо се був останній спосіб затримати, вдержати його, зберегти його собі. І зважилась іти до краю . . . Сьогодні не пустить його, а там . . . побачить, що робити-ме.

Короткий осінний день уже наближався до вечора, як вони пообідали.

— Як мені гарно, Романочку, що ми вдвох і будемо вдвох увесь день сьогодні . . . Адже не проженеш мене, коли я зостанусь у тебе ночувати?

— Чого-б то я тебе проганял? Та я такой рад! . . . Жаль

только, що не доведеться сьогодні дома ночувати. Уже скоро і йти нужно.

— Чого? Куди?

— Хазяїн посилаєть... На машину...

— На довго?

— Завтра дньом вернусь.

— Ой, Романочку! Як же я сама буду? Не їдь!

— Нельзя, Левантинко: хазяїн велить.

— От, велике лихо, що хазяїн велить! А ти занедужав та й не можеш їхати.

— Не, йому то без надобности... Должон ехать, так едь...

— Романочку! голубчику, братіку! не їдь! Зостанься зо мною! Будь зо мною увесь день сьогодні, всю ніч!

— Завтра буду ввесь день і всю ноч і завжди потом буду.

— Що завтра! Сьогодні я хочу!

Вона обвилась круг його як хмелиночка, зазирала йому в вічі, цілувала його, обсипала ласкавими закоханими словами чарівними, обхоплена непереможнім, мало не божевільним бажанням затримати його, не пустити... Її розпаленій, знеможеній думками голові здавалося чомусь, що в сій ночі вся сила, аби тільки він сьогодні зоставсь, аби сьогодні, а тоді вже все, все добре буде!

Ніколи ще вона з ним не була така, — навіть там, на селі. У нього туманіла голова.

— Нельзя, серце!... Когда-б можна, — я-б і слова не сказав... Ну, а то-ж ніяким способом.

— Який недобрий!... Зостанься, Романочку, серденько дороге! Що хоч зо мною роби, цілувати-му тебе, милувати-му тебе, тільки не ходи сю ніч!

— Та що вона тебе, ета ноч, така дорога? Почему?

— Так хочу! Хочу, щоб ти ні з ким сьогодні не був, тільки зо мною! Ми такі щасливі, такі щасливі будемо, як що ти зостанешся зо мною сю ніч. І тепер і потім щасливі будемо!

Він пригортав її, цілував, але вирвався нарешті.

— Ну, нужно йтить!

Вона так і припала до нього.

— Не ходи! Не пущу! Зоставайся зо мною!

І цілувала його без ліку, силкуючися тими поцілунками

спянити його, примусити забути про все, зостатися з нею.

— Коли зостанешся сю ніч зо мною, — буду твоєю, не піду від тебе. А підеш — утечу зараз. Сю ніч! Тільки сю ніч!

У сих, стільки разів уже казаних, словах „сю ніч” чути було стільки благання й натиску, що Роман почав прислухуватися до них пильнійше. Він ще держав її в себе, як малу дитину, на колінах, цілував їй очі, губи, шию, голова ще туманіла, а вже якась непевна думка ворушилась там. І відразу він повернув її обличчя до себе.

— А-ну, глянь мені в вічі!

Вона глянула.

— Левантино, ти не спала тогдa, как я приходил первой раз?

Вона почервоніла враз, піймана на горячому вчинку.

— Так он що! — і він ссадив її з колін. — А що-ж ти чула?

Все загинуло, все!... Тільки одно зостається...

Вона кинулася перед ним навколішки, обхопила йому коліна руками.

— Ромane! братіку! рідненький! не роби сього!... Не ходи з ними!... Не занапащай людей!... Не занапащай своєї душі!... Покинь їх! тих, недобрих!... Забудь усе те!... Будемо чесно жити!... По вік вічний не розлучся з тобою!... Тільки не ходи!... Втечемо від них!... Утечемо зараз!...

Роман устав, відірвав її руки від своїх колін і відійшов.

— Брось чорт зна що патякать!

— Ні, Романочку, не кажи так! — вона лізла за ним навколішках, чеплялась за нього. — То-ж гріх!... Підпалити! Красти!... Боже мій!... Чи я-ж думала?... Не пущу тебе!... Покайся!... Треба, Романочку, покаятися, спокутувати свій гріх!...

— Проч.

— Не відпихай мене!... Мій братіку! Мій ріднесенький!... Ти-ж мені милим був!... Я-ж тебе як душу любила!... Я-ж тебе благаю!... Та помилуй же ти й мене!... І людей же! Вони-ж не винні!... Хіба-ж не можна з иншого жити?... Ми будем працювати, заробляти... Я робити-му, ночі не спати-му... Романочку!... Романочку!...

І не пускала його колін з рук, дивилася на нього знизу, благаючи словами, очима, сльозами...

— Левантино! Не дурій! Устань січас! Слухай, що я скажу!

Вона підвелась.

— Що ти чула, що виділа, — щоб толькі ти сама його чула й виділа. Щоб ніхто больш! Єслі-ж ти хоч одним словом кому пробовкнешся, хоч натякнеш, то задушу, своїми руками тебе задушу і крикнуть не дам!

Стиснувши кулаки, увесь трусячися з гніву, він стояв перед нею такий страшний, нелюдський... А її мов грім побивали ті його слова, віднимаючи в неї мову, рухи...

— Чула?

— Чула...

— Смотри-ж! Або молчи, або на світі не будеш жить! Та знай — то не шуточки! Я шутить не вмею! Сиди тут до завтрього. Тікать не думай! Я тебе замкну і скажу хазяїну, щоб доглядал... Єслі-б толькі здумала на втьок, то вон тебе звяжеть: у його ключ од хати будеть. Розумієш?

— Розумію...

— Так єслі хочеш на светі жить, то сиди тихо. Не будеш сидеть, — задавлю і в речку вкину. Ну, марш туди в закамарок і не смей студова виходить!

Слухняно пішла. Він зачинив за нею двері і замкнув їх на замок. Сам іще щось узяв і пішов з хати. Левантина чула, як він замкнув і другі двері.

Прислухалася до того, як пішов. Сиділа на ліжку пригнічена, зломана усім тим, що сталося. Чи могла-ж вона сього сподіватись! Він, Роман, похваляється задавити її! Він — пропащий злодій...

Все, що було в неї в душі гарного, ясного, купчилося в її згадках про того давнього Романа з перших днів кохання. І він ростоптав те все немилосердною і нечистою ногою!...

Думка знову верталася до подій сієї ночі. Що-ж воно буде? Він запалить село, погорять люде, пограбують їх. І вона нічим не може запобігти лихові!...

Вона схопилася з місця. Та не можна-ж так!... Вона буде кричати, стукати, поки її випустять, — тоді побіжить.

Але-ж він віддав хазяїнові ключ. Хіба-ж її хазяїн випустить? Ні, не так, а треба нишком утекти.

Але-ж її двічі замкнено!

Вона підійшла до тоненьких шильовошних дверей і по-

торсала їх. З того боку біля них були кільця, замкнені невеличким замком, — се було видно, бо двері трохи відхилилися, — вона могла просунути в щілину палець.

Левантина з усієї сили натиснула на двері плечем раз, удруге, втретє, силкуючися, чи не вирве таким робом кільця. Двері тріщали, але кільця не виривалися. Вона пробувала ще кілька разів, напружуючися що-сили, але нічого не помагало. Задихана, сіла знову на ліжко.

Як би в неї тут було щось — сокира, молоток, — вона б тоді знала що зробити. Почала нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, налапала якусь залізну річ. Витягла її на світ до дверей: се були старі обценьки.

Левантина спробувала просунути їх крізь двері, але вони не пролазили. Повернула тонкими кінцями і змогла закласти їх у кільце. Тоді почала розхитувати його. Робити було дуже незручно, кільце хиталось вельми мало, але таки хиталось. Ще трохи такої роботи і кільце вискочило з дверей. Двері відчинилися, Левантина була в другій хаті.

Кинулась до других дверей. Але сі вже не на кільцях замикалися. Важкі, дебели двері зачинені були щільно і замкнені мабуть на засув або що. Левантина поторсала, але нічого не зрушила їх.

— Буду штовхати плечем, — подумала собі, — а може відхилються хоч трохи, щоб просунути обценьки.

Почала штовхати, силкуючися яко мога тихше робити. Спершу натискала не поспішаючись, але з усієї сили. Двері стояли нерухомо. Почала тоді штовхати палкіше, б'ючися об двері плечми, оббиваючи їх до синяків, до крові під рукавом сорочки. Забула, що її можуть почути, і біла на одчай плечима, ліктями, мало почуваючи в запалі біль, сама розуміючи, що се не помага, але не можучи покинути, бо хотіла вирватися з сієї тюрми. Білася об міцні двері, як пташка-невільниця бється об невблагані ґрати клітки-тюрми.

Нарешті, знеможена, знесилена, спинилася, похилившись на ті двері, важко дихаючи. Побиті плечі й лікті дуже боліли. Відпочивала так кілька хвилин.

Крізь невеличке вікно бачила, що на дворі вже смеркалось. Підійшла до вікна і стала його оглядати.

Шибки були такі маленькі, що як би видавити одну, то не можна було-б пролізти, а зроблено вікно було так, що не відчинялося. Поламати його?

Чи вона подужає те? А коли-б і здоліла, то почують же хазяї, як тріщати-ме вікно, бряжчати-муть побиті шибки. Почала роздивлятись у вікно на двір і побачила перед собою якусь замкнену шопу, чи возівню. Людей не бачила, щоб ходили. Але можуть поблизу ходити, отут зараз таки, то й почують її.

А як би все вікно випхати, — може-б се тихше було?

Воно було прибите знадвору гвіздками. Але гвіздки ті давно вже поржавіли, а як Левантина натисла на вікно з одного боку, то вони поламалися і вікно зараз же почало вививатися з луток.

— І якого тобі чорта треба? — гримнув під вікном просто Левантини сердитий товстий голос.

Дівчина вмить захилилася за стіну і стояла вся похоловши, тремтючи. Се-ж побачили вже її, се-ж хазяїн!

— Ходи поночі, вишукуй! Чорт батька зна що! — казав той голос знову, і Левантина почула, як забрязкав замок біля возівні.

— Та вона тут з краю зараз і лежить, — відповідав жіночий голос.

Левантині полекшало: се не до неї, се мабуть хазяїн з хазяйкою щось із возівні беруть. Прислухалася, як вони відімкнули, ввійшли в возівню, сперечалися, знайшли якусь річ, замкнули і пішли геть. Все знову затихло.

Перечасувавши Левантина трохи, знову заходилася біля вікна. Обережно, помалу натискаючи, вона вихилила вікно з луток так, що могла в щілину просунути руку спершу з одного боку, тоді з другого. Виняти вікно і поставити його на землю на дворі було вже тоді легко.

Тимчасом на дворі вже зовсім стемніло. Прислухалась одну мить, чи не чути когось, і легко й обережно вилізла з хати в двір.

Тремтіла зі страху, що зустріне зараз когось. У дворі нікого не було і ніхто не беріг її, бо то Роман збрехав, що віддасть ключ хазяїнові. Перейшла двір хутко й опинилась на вулиці.

Вона бігла-б, та боялась, що її припинють, догадають-

ся, що тікає. Але пішла швидко, як могла, силкуючись іти в темряві вулиць, і незабаром була за містом.

Спинилась на хвилину передихнути і побігла по дорозі до Диблів. Пробігла верстов зо дві.

І враз думка одна припинила її: та й вони-ж сим шляхом іти-муть. Що, як наженуть її? А що як вони вже поперед неї? Що, як вона спізнилася?

Вона знала иншу дорогу: через ліс, тоді через байрак. Ся дорога була коротша, але туди ніхто не їздив, бо не було шляху, тільки ходили люде вузенькою стежкою. Левантина також нею ходила, але в день, з людьми, а тепер... Іти в ночі лісом — се було занадто страшно.

А йти тут, то знов — або вона спізниться, або її наженуть, Роман піймає її — і що тоді буде?

Глянула ліворуч, — там ліс чорнів темною похмурою хмарою на кінці неба. Збочила з шляху і побігла туди.

Поки бігла полем, — було нічого. Але як підійшла до сього, вночі такого понурого лісу, обняв її страх. Вона знала, куди йти, вона стояла на початку стежки, але ся стежка втопала в таку чорну й страшну темряву, що в бідної Левантини стискалося перед нею серце.

Але вагалася не довго. Перехрестилася і вступила в ліс.

Тут уже не бігла, бо раз, що втомилась, а вдруге, що боялася збігти з тропи й зблукатись. Але йшла швидко поміж величезними стовбурами старого ліса. Зрідка тільки розривалося вгорі посплутуване гілля, і тоді видно було їй клаптик неба з двома-трьома зірками. Зважилась не дивитися на бік, не прислухуватися, а все йти, йти...

Але очі несамохіть зазирали иноді вбік, уха ловили таємничий голос великого ліса. А він озивався тихими шептаннями, шелестами й зітханнями, і кожний згук відбивався глосно, остро в напруженому вусі бідолашної дівчини.

Вона все йшла. Осінь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землю м'який килим мертвого листя. Левантині добре було ступати по стежці, хоч вона часто боляче біла свої босі ноги об невидне їй коріння. Та вона на те не зважала і все йшла.

Часом перед очима мріялись якісь чорні величезні постаті, часом їй здавалось, що от-от засвітяться перед нею дві свічки вовчих очей... Вона тоді заплющувала очі...

Вона часто ходила в сей ліс з дівчатами по ягоди, як жила в наймах у близькому від лісу селі, і добре його знала. Коли-б не се, то зблукалась би давно.

Нарешті їй здалося, що вже підходить до краю. Тоді, сама не знаючи через що, враз кинулася бігти, розбиваючи до крові ноги, обдряпуючи собі гілками руки, обличчя. Бігла, бо гнав її великий страх, — аж поки вискочила на поле. Втоплена впала на землю і трохи полежала, відпочиваючи. Але не довго. Зірвалась і пішла знову. Та не пішла вже через байрак, а збочила праворуч і вийшла знову на шлях. Се було трохи далі, але-ж байрак був їй ще страшніший за ліс.

Ноги починали дуже боліти, але вона не сміла спинитися. Кожда хвилинка вгайки могла занастити всю справу. Треба йти, хоч трохи й тихше. Скільки ще їй зосталося? Верстов чотири?

Ішла... Щось замріло ліворуч. Отсе-ж і байрак під Диблями. Ще верства, і вона в селі.

Що се?

Темне осіннє небо зажеврїло з краю — там, над селом. Се місяць сходить? Еге, мабуть місяць... Так ні-ж бо, місяць не звідтіля сходить... Усе більше й більше... Вогняні пасма вибиваються вгору, стріляють по небу. Пожежа!...

Левантина скрикнула як несамовита і побігла назустріч страшному червоному промінню...

V.

Ярош таки трохи боявся тієї штуки, що вигадав Роман. Дибляне стали вже такі злі на коноводів і так їх пильнували, що було небезпечно так скоро туди потикатись. Але Патроклові Хвигуровському та й усьому товариству до вподоби припала тая вигадка. Патрокл, трохи випивши з вечера, всю дорогу, поки йшли до Диблів, був страшенно веселий, смішив товаришів своїми жартами й лайками і все зачіпав похмурого чогось отамана. Але той мовчав на всі вигадки. Поділилися вони так: Ярош з Патроком та з Лукашем в одному гурті сіли в ярку, чигаючи на троє коней Панасових Гаманових, а Кучма з одним хлопцем заховався біля млина,

взявши на свій пай пару Середенкових. Роман, підпаливши, повинен був зараз же тікати в город.

Тром у яру було дуже добре сидіти, бо не видно було їх нікому, але вони бачили той шпиль, де мала бути Струкова клуня і звідки Роман повинен подати їм своє вогневе гасло. Хоч отаман і не дозволяв розмовляти, але в голові в Патрокла ще гуло від горілухи, то й язик у нього ніяк не хотів відпочивати, а все шепотів до Лукаша. Той пирхав зо сміху, а розлютований Ярош нарешті не витримав:

— От как дам шкворінем по голові, то ти швидко змовкнеш! — прошепотів він, штовхнувши тим шкворінем парубка в бік.

Тоді обидва замовкли, знаючи добре, що з отаманом не завсігди можна жартувати, бо часом заробиш за жарти такого, що й до віку згадувати-меш.

Усі сиділи мовчки, втупивши очі в той бік, звідкіля дожидались ознаки.

Сидячи так довгенько, помітили нарешті, що їм стало видно далекі верби на почервонілому небі. І незабаром жарке полум'я вдарило вгору, осяюючи купи сонних хат і дерев. Скрізь по селу загаласували, забігали люде, загавкали собаки. Спершу крики й тупотіння чути було й поблизу, але згодом усе вщухло тут, і тільки там, де ясно шугало вгору полум'я, чути було невгавний поплутаний галас людського стовпища. Коноводи зрозуміли, що люде з близьких до краю вулиць уже побігли на пожежу.

— А-ну лиш! — промовив тихо Ярош. — Та швидко! . . .

Мало не біжучи, перейшли невеличкий клопоть вигону від яру до перших хат. По лівій перії третя хата з краю — Панас Гаман.

Швидко й мовчки ввійшли в покинуті відчиненими ворота, вступили в двір. Велика повітка з кіньми була перед ними. В дворі нікого не було, тільки собака вискочила з під хати і кинулась, загарчавши, просто на Яроша. Він убив її за одним махом, розбивши їй голову шкворінем. За одну хвилину він своєю дужою рукою, заложивши за прибої шкворінь, відірвав їх і кінниця відчинилася. Лукаш із Патроклом убігли в середину і не довго барилися, вивівши троє коней. Скочили на них і були всі вже за ворітьми.

— А-ну, припусти! — сказав отаман.

Але в сю мить сталося несподіване.

Четверо людей вїздило верхи з поля в вулицю. Се ночліжане, побачивши з луки пожежу, кинулись у село.

— Хто їде? — гукнув передній.

Ярош ударив свого коня, і три злодії мовчки проскочили проз ночліжан. Ті не відразу розібрали що се, а зрозумівши, пігнали за ними слідком, гукаючи:

— Лови!... злодії!... коноводи!...

Ярош бив коня без жалю шкворінем, а Лукаш та Патрокл шмагали своїх нагаями. Коні бігли з усієї сили. Але видно було, що в ночліжан коні кращі, чи не такі потомлені. Вони насідали на шию коноводам, ось-ось наздоганяли їх. Ярош озирнувся й побачив, що даремна річ утікати. Треба було иншим робом ратуватися.

— Пускай коні!... самі — в яр! — крикнув до товаришів.

Саме добігали до яру. Стрибнули на одчай душі до долу. Коні порснули в поле, а за ними й ночліжане.

Трох коноводів попадали на землю, трохи не під копита коням, та, на їх щастя, тільки Лукаша зачепив кінь заднім копитом. Попадали саме над краєм і, не встаючи, не можуть вдержатись, покотилися вниз у яр. Та їм сього й треба було. Спинились аж на дні і зараз же посхоплювались на ноги. Не чули, що й забилися, хоч гепнувся кожний здорово. Але були цілі, нічого не поламали собі.

— Яром дальше! — звелів Ярош.

Побігли яром і думали біжучи, що кудись же той яр виходить, то туди й вони вийдуть. Пробігши чимало, почули, що в них під ногами вже не земля, а каміння. Яр нижчав, глибшав і враз вони опинилися в якійсь кам'яній-ямі, а перед ними стрімко й високо, як кручі, стояли кам'яні стіни глибокого яру, і нігде не було виходу.

Задихані втікачі спинилися.

Вони піймалися в пастку, не знаючи сього проклятого зрадливого яру.

— Назад! Може всієм вискочить! — крикнув Ярош.

І всі три повернули назад і побігли скільки сили. Не перебігли й половини яру, аж перед ними зачорніло кілька верхівців і людських постатів пішо. Се двоє ночліжан, побачивши, що коноводи вскочили в яр, покинули гнатися за кінями, лишаючи їх двом своїм товаришам, і вернулись до

яру. До них тимчасом надбігло кілька людей з села, почувши їх гукання, бо увесь час вони не покидали лементувати, скликаючи людей.

Не сподіваючися того, коноводи так і наскочили на них у темряві.

— Бий! бий! вони! . . . — загукало враз, і кілька кийків гупнуло по плечах і по руках коноводам. Вони відскочили назад, повернулись і, як захоплені в суточках звірі, не знаючи вже з одчаю що робити, побігли від ворогів знов туди, в кам'яний куток яру.

Тепер селяне були певні, що вони від них не втечуть. У сьому яру пан ломив колись камінь на свою кам'яницю та й вибив оту глибоку яму з кручуватими стінами. Звідти вже не вискочиш.

Галасуючи, побігли всі слідком за коноводами.

А ті вскочили знов у ту яму і поставали нерухомо, щоб хоч передихнути.

— От коли так пропали! — промовив Лукаш.

— Ну, ти! патякай! — визвіривсь на нього Ярош.

Хмари розійшлись і зза них визирнув місяць, осяваючи все навкруги. Втікачі були серед набитого дрібного й великого каміння. Деяке було поскладане сажнями, деяке згорнене просто купами. В одному місці, мало не біля самої стіни, каміння було наложене стовпом сажнів на півтора. Патрокл глянув на нього.

— Беріть каміння, накидайте, щоб можна було вилізти на се! — скомандував він.

— Нащо? — спитав Лукаш.

— Стультусяка чортів! Бери швидче! — і він загірб своїми лапищами цілу купу каміння і потяг до стовпа, муруючи там немов східці. Лукаш допомагав йому.

Та тільки почали робити, а вже дибляне набігли, махаючи кийками й ломаками та гукаючи:

— А, бісові шкуродери, попалися! . . .

Бігли просто на коноводів. Їм не видно було за стовпом, що робили Патрокл та Лукаш, але вони бачили Яроша. Витягнувши з холяви великого ножа, він держав його в лівій руці, а в правій був на поготові залізний шкворінь. І як селяне, з розгону набігши, були від нього на три-чотири ступні, він

стою, але в його руках страшною зброєю. Чоловік ойкнув, захитався... Ярош відскочив. Селяне також на мить подались назад, відбігли, але зараз же схаменулись.

— Так ви так! — загукали розлютовані. — Бий їх! Бий на смерть!...

І вони кинулись знов з піднятими вгору кийками.

— А, падлюки, пси! — ренув страшний Патроклів бас, і ту-ж мить здоровезна постать вискочила поперед Яроша, широко розмахнулася рукою і пошпурила важку камінюку. Один з селян скрикнув, ухопившись руками за живіт, та так і сів на землю.

— Раз! — ренув Патрокл. — А отсе вам два! — Нова камінюка примусила селян відбігти ще далі.

— Назад, каніси куцохвості, бо і ребра й зуби вам сокрушу! — гукав Патрокл. — Бери й ти, отамане! Чого стоїш дурно?

Ярош і собі жбурнув камінюку, але зараз же скрикнув:
— Бережись!

Ледви встигли заховатися за каміння, бо селяне кинули на них кийками й ломаками. Луснули й затріщали об кам'яні купки кийки, розкидаючи дрібне каміння, але шкоди коноводам не зробили ніякої.

— Кидайте! чорт вас бери! Вашим ломаччям вам же й голови порозбиваємо, — гукав на своїх ворогів Патрокл.

Хмара знову набігла на місяць. Потемніло враз. Селянам стало зовсім не видно коноводів. Певні були, що ті не втечуть з глибокої ями, але не могли добрати розуму, як їх узяти. Знали й бачили, що коноводи, не сподіваючись милосердя, боронитимуться до загину, і двох селян добре вже було вдарено камінням, а третій був увесь у крові після Ярошевого шкворіня. Кинутися на них у темряві, так ще й гіршого добудеш.

— Побігти в село по рушницю та й постріляти їх! — радив хтось.

— Уцілиш у темряві!

— А хоч і вцілиш, так на Сибір підеш. Треба живцем узяти та дати такого гарту, щоб острог їх живими взяв, та живими не випустив.

— Так подождемо до світу.

— А там село горить!

— То не з нашого краю.

— А там і до нас дійде, як не погасять.

— Вітру нема.

Нарешті наважились послати парубка верхи на село, щоб подививсь, як там пожежа, а коли можна, то ще й людей на поміч покликав. Певні були, що пожежа до їх хат не дійде, і мали вартувати до ранку: по видному зручнійше буде брати.

Ледви парубок побіг, коли враз одна камінюка, друга, третя гупнула поблизу селян.

— Чи ти ба! знову кидають чорти!

— Хай кидають, — сюди не сягнуть.

А каміння все гупало. Нікого, що правда; не зачіпало, але все падало...

А се коїв Патрокл.

Поки ото мужики радилися, і коноводи не гаяли по дурному часу і наскладали цілі східці вгору на кам'яний стовп.

— А ну скоц, хлопче, на каміння, — звелів стиха Лукашеві Патрокл, — чи сягнеш рукою аж нагору, до берега!

Лукаш скочив.

— З аршин не стає.

— Дурниця! На каміння, бери, муруй там!... Ні, не так! Ти, Яроше, подавай йому каміння, а я шпурляти-му на той плєбс свинячий, щоб не помітив нашої роботи.

І ото почалася киданина. Патрокл зовсім не силкувався влучати, та й не міг би цього зробити, бо селяне стояли таки далеко і було темно. Йому не того треба було: він кидав, аби ті знали, що вони в ямі, і думали, що вони тільки те й роблять, що каміння кидають. Швиргав і до кожного разу додавав словами:

— Отсе тобі галушка у твій свинячий рот!... Що? подавився? — А отсе тобі крашанка межі очі в лоб, — бодай тобі з його твої чортові сліпаки повилазили! — Маєте ще, азікуси, — ось!...

— Готово! — озвався Лукаш стиха.

— Нагору, братці!... Та ждїть мене там, — я зараз.

І вхопивши дві здоровенні камінюки, Патрокл вискочив з ями, надбіг у темряві ближче до своїх ворогів і кинув одну камінюку за другою. І мабуть когось влучив, бо якийсь з селян крикнув. Патрокл засміявся, мурчачи собі стиха:

— Що? до смаку припала? Ну, гризить собі на здоровля, цуцики слиняві! Не вискалюйте зубів, люпуси задріпані, бо не вкусите!

Мурмотав і вилазив нагору.

— Огамане?

— Тут.

— Гайда!

Але в сю мить хмари знову розірвалися, і зрадливий місяць сяйнув на втікачів. Крик счинився серед селян:

— Тікають, тікають! Лови!...

Подем затупотіло три пари моторних ніг, а слідком за втікачами, видираючися з яру нагору, кинувся гурт селян...

VI

Стручисі не спалося. То думки всякі розганяли сон, то блохи напосідалися. Вона крутилася по полу, штовхала чоловіка, сердючися, що він так спить, аж хропе. Уже вона передумала й те, скільки в них хліба на сей рік буде, і скільки полотно витчеться з того прядива, що натіпала, і догадувалася, яке теля приведе її влюбленниця Лиска. Уже її починала знову дратувати вчорашня сварка з зизоокою Юхимихою і вона жаліла, що не встигла усього їй виказати... Саме на сьому на дворі загавкала собака.

— Чого се Шарка гавкає? — подумала Стручиха. — Вона по дурному ніколи не гавкає.

Хоч Шарка гавкала звичайно по-багато разів на ніч, аби зачула, що десь озвалися собаки, та Стручисі кортіло збудити чоловіка, і вона почала штовхати його в бік.

— Мусію! Мусію!... Чи ти чуєш?

Мусій нічого не чув і через те не озивався. Се вже зовсім розсердило Стручиху. Вона торсоннула його так, що мусів почути.

— Одчепись, Охрїме, не займай мене! — пробубонів з просоння Струк.

— Який я тобі Охрїм? Уставай, бісова сонюго! Чи не чуєш, як Шарка гавкає? — і вона так його стусонула в ребра, що він аж схопився.

— Га? Що? що там таке?

— Шарка гавкає.

— Що?

— Шарка гавкає, я тобі кажу.

— Гавкає, кажеш?

— Аж заливається.

— Добра собака!... Нехай же гавкає, спасибі їй!...

І впав сонний.

— Се мені лихо, а не чоловік! Тільки-б спав, а нема того, щоб свого добра доглянути! Се не хазяїн, а якась колода, якась сплюга опівнічна!... Та його й ломакою не зведеш, як розіспиться!...

А Шарка тимчасом гавкала дужче і Стручиха вже й справді починала цікавитися нею. Не діждавшись Мусія, вона, як була боса й роздягнена, так і вискочила з хати.

У дворі не було нікого. Побачивши хазяїнку, Шарка загавкала ще дужче і побігла до перелазу на тік. Стручиха й собі за нею. Шарка зіпнялася на перелаз і гавкала туди. Стручиха зазирнула на тік. І там нікого. Скирти хліба чорніли серед току, як і попереду, за ними клуня витикалася своїм верхом. І відразу Стручисі здалося, що там, з-за скиртів, коло клуні, чи що, блиснув якийсь вогник... Сірник може хто засвітив, або що.

— Зłodії хліб крадуть! — подумала жінка і прожогом ускочила в хату.

— Уставай, проклятий лежню! Зłodії!...

Вона вхопила чоловіка за ноги і в один мент стягнула його мало не зовсім з полу. Він ураз прокинувся з такої несподіванки.

— Тю, дурна! Чого ти?

— Зłodії хліб крадуть.

— Ну?! — він так і похолов.

— Чого став? Біжи швидче!

Вони вискочили вдвох з хати і кинулися до перелазу.

Замість зłodіїв вони побачили на току вогонь. Тепер уже видно було, як він вибивався з під стріхи і червоними пасмами біг по солом'яній клуні.

— Рятуйте, люде добрі!... Пожежа!... — крикнув Струк і кинувся на тік. Але зараз же заплутався у якийсь хмиз і впав. Устаючи, він чув, як його жінка гукала вже в Сивашевому дворі: „Рятуйте!” і грюкала в вікно, аж шибки

бряжчали. Потім побігла по вулиці, стукаючи в вікна й кричучи:

— Рятуйте!... Горимо!... Рятуйте!...

Струк тимчасом підбіг до клуні. Увесь задній ріг її вже горів, палахкаючи полум'ям та димом. Уже аж підбігши до полум'я, Струк зрозумів, що не може нічого зробити, бо прибіг з порожніми руками. Метнувся назад по воду. Вхопив у хаті ведра, збудив дочку й наймичку, що спали в сінях.

Тимчасом Денис та Зінько, прокинувшись від Стручишиного грюкоту й крику, повискакували з хати. Зирнувши на тік, вони побачили на своїй клуні одсвіт від Струкової пожежі і подумали спершу, що горить їх власна клуня. Але надбігши до половини току, побачили, що помилилися: садки Сивашів та Струків, що були між двома клунями, видно було наскрізь від пожежі на току в сусіди. Похапавши ведра з водою, брати кинулись до Струка.

Прибігли на пожежу разом з ним і вихлюпнули на вогонь усі три по ведру води. Бухнуло вгору димом, але за мить вогонь заграв ще дужче, ясно осяваючи тік, двори, вулицю. Провулком, вулицею й городами вже скрізь збігався народ, збудившись від Стручишиного лементу. Більша частина бігла з ведрами, хто з сокирою, а хто й з порожніми руками. Почався крик, плач, метушня. Дехто метнувся по пожарку. Стручиха бігала й голосила. Струк ходив від чоловіка до чоловіка й благав:

— Люде добрі, порятуйте! Там же мій хліб!... І на току хліб!... Ми-ж у старці підемо!...

Але що могли зробити ці люде? Бігали, носили ведрами воду, хлюпали на вогонь, а він горів усе дужче. Суха солома, як порох, бралася враз вогнем. скоро він до неї доторкався. Пожарки все не було.

Тимчасом Денис кинув гасити, бо вже й без нього народу товпилось багато, та й сіпнув свата Манойла за рукав:

— Треба паліїв шукати. Се неминуче підпал.

Горіло так ясно, що скрізь було видно як у день. Вони почали дивитися, чи не видно де слідів. Біля самої клуні вже нічого не можна було розібрати, бо скрізь позатоптували люде. Вони відійшли трохи далі — Денис до городів на низ, а сват Манойло до садка — і почали придивлятися.

— Ось! ось! — крикнув ураз Манойло.

Денис підбіг до нього. На сірій від осінньої вогкості землі виразно витискалися сліди пари городянських чобіт на кривий копил, з високими корками.

У Дениса й очі засвітилися, як він побачив їх. Він побіг додому і приніс ліхтар. Пильнуючи сліду, пішли за ним аж до перелазу в Струків садок. Зазираючи через перелаз — слід і там. Денис, поспішаючись, перескочив через перелаз, вони перейшли увесь Струків садок, тоді Сивашів і нарешті перелізли на Сивашів тік. Слід ішов через тік, наче до воріт, що були з току в провулок, але тоді виразно завертав до Сивашевої клуні, обходив її кругом і зникав перед ворітьми з неї. У клуні хліба вже не було, вона була незамкнена, але Денис добре пам'ятав, що він замість замка заложив кілок. Тепер кілочок був витягнений, — видно було, що ворота відчинювано.

— Бачите? — пошепки казав Денис. — Він тут. Хотів утіти ворітьми в провулок, та мабуть або нас із Зіньком на току побачив, або вже люде провулком бігли, так він повернувся та сюди й сховався. Я постою тут, а ви біжіть людей кличте.

Манойло побіг, а Денис накинув знову ворота і заложив кілком. Він був цілком певний, що піймав злодія, і боявся, щоб той, відразу вихопившись, не втік у нього з рук.

Манойло повернувся незабаром, ведучи за собою чоловіка п'ять людей.

— А що? де? як? — питалися всі.

— Тут вовчик! Піймався! — казав Денис. — Увійходьте обережно, щоб не вискочив

Не дуже відчиняючи ворота, всі повходили і знову їх зачинили. Тоді почали обдивлятися скрізь у клуні. Нікого не було видно.

— Шукайте в соломі! — сказав Денис. — Світить лиш!

Почали розкидати солому, топтатися по ній, — нікого не було.

— Що за знак? — здивувалися люде. — Отже чи не помилився ти, Денисе?

Але Денис певний був, що не помилився.

— А от ходіть туди! — сказав він і повів людей у найдальший куток, де також лежала купа соломи. Манойло

присвітив, а Денис відкинув верхній шар соломи. Перед шукачами зачорніла людська спина й голова. Чоловік лежав ниць, урившись в солому, сховавши обличчя в руки.

— А ну лиш уставай! — крикнув Денис і вдарив невідомого чоботом у бік.

Той здригнувся, але не встав.

— Треба його звести, — сказав Тонконоженко і вдвох із Денисом ухопив чоловіка під груди, зводячи його на ноги. Невідомий не пручався, але й не вставав, а був здоровий, і вони вдвох ледви здужали поставити його. Він стояв, але не відтуляв рук від обличчя.

— Чи ба! неначе дівка на сватанні, засоромився! — сказав Денис. — А ну бо покажіться, паничу, які ви є!

І він враз ірвонув йому руки від обличчя.

Тоді відступив уражений: перед ним стояв Роман.

— Е-ге-ге! та се Роман! — скрикнув Манойло, а за ним і інші люде. — Так он хто! Ну, вовчику братіку, тепер попався!

— Чого ви до мене причепились? — озвався Роман хрипким голосом, дивлячися несамовитим поглядом. — Що я вам зробив? Я нічого не знаю... Я прийшов у село і тут хотів заночувати...

— Добре! добре! Коли ти не знаєш, то ми тобі покажемо, що ти зробив. Ходім лиш!

Кілька рук ухопило його міцно і потягло з клуні до пожежі.

Він не пручався, йшов, перелазив через перелази, але часом казав:

— Пустіть мене до батька... Я прийшов до батька і започував у клуні...

— Еге! — глузували з нього, — був би-ж у хату йшов, а не в клуню!... Коли за батька озвався!... А то так не знав, чи є в нього батько.

Як вони підводили Романа до пожежі, то вже всю клуню обнимав вогонь і вона палахкотіла до темного неба величезним вогняним стовпом. Маленька пожарка бризкала на неї тоненькою течійкою води, і та вода, нічого не погасивши, зараз же бралася парою і зникала вкупі з димом у повітрі. Кілька душ чепляли двома гаками за клуню, силкуючися її

ростягти, але нічого не помагалося, бо сухе пересинане со-
ломою дерево горіло, упавши купою на землю.

— Бережись! Бережись!... — розкотилися серед стов-
пища перелякані голоси.

Підгорілі крокви затріщали з одного боку, вся покрів-
ля враз скривилася на бік, посунулася одним причілком у низ,
спинилася на хвилину, потім страшенно затріщала з других
боків і провалилася на низ, у середину, розваливши стіни
стодоли. Бухнув дим чорною хмарою, покриваючи собою
й полум'я; на всі боки повіяло рясним дощем величезних
іскор, шматків горючої соломи, розкидаючи їх на людей і
поза людей. Стовпище опинилося серед завірюхи диму й
іскор, залементувало, закричало й шарахнуло геть. Але по-
лум'я вже знову звисло високо, жарко лижучи чорні че-
люсти нічного темного неба. Дим розвіявся і люде знову
насунули ближше, галасуючи, клопочучись і нічого путнього
не роблючи, безсилі щось зробити. В сю мить понад них
заукали:

— Пустіть! Пустіть!... Палія ведемо.

І протискаючися поміж натовпом, купка людей витяг-
ла Романа аж до самого вогню.

— Хто се?... Хто?... Роман!... Сивашенко Роман!
— почувся крик і люде, задікавлені й розлютовані, насува-
ли ближше, щоб подивитися на злочинця. Тонконоженко з
Манойлом поставили Романа саме перед вогнем. Старий,
увесь сивий, дід Карпо стояв перед Романом.

— Романе! — сказав він, показуючи на пожежу, — чи
твій то гріх?

— Ні.

— А хто-ж би то зробив, коли-б не ти? Признайся,
твій то гріх?

— Ні.

Враз, зовсім з другого боку, почувлися якісь крики і
скудовчений, задиханий чоловік вибіг наперед репетуючи:

— Коні украли!... Коні!...

— Коні?... Які коні? Що ти кажеш? — озвалися на-
вкруги.

— Троє коней... У Панаса... Вивели й подались...
Наші поїхали верхи навздогін.

Люде в мить затихли. Тоді мов буря вдарила своїм ду-

жим крилом по хвилях, і заревли вони, зашуміли, — так ураз озвалося, загаласувало, залементувало, лютуючи, стовпище:

— Так он воно що!... Сей палить, а ті тимчасом коні ведуть!... Убийть його!... Як собаку!...

Розлютована юрба насунула на Романа, а двоє здоровенних чоловіків міцно держало його. Червоні від полум'я обличчя, повірячувані страшні очі, стиснені в кулак руки... ще мить — і кинулись би всі, щоб розірвати того, хто тепер не мав уже сили ні шкодити, ні боронитися.

Але дід Карпо махнув рукою.

— Стривайте, стривайте! — гукнув на людей.

На мить усі спинилися, а він знову почав питати Романа.

— Романе! Признайся хоч тепер! Твоє се діло?

Роман одну мить мовчав... Як блискавка швидка, промайнула в нього в голові думка: Виявилось!... Коли признається, — може не катувати-муть. І він промовив хрипким, здавленим голосом:

— Мое... Винен...

І враз учинилося щось незрозуміле й несподіване, щось без міри нелюдське.

Натовп знову сколихнувся, залементував, завив... Десятки рук простягнулися до Романа, вирвали його в тих, хто держав, і штовхнули, мало не кинули його — туди, просто в полум'я.

Чоловік пірнув в вогонь, щез у ньому, і тільки страшний крик озвався звідтіля.

Але за мить він уже вискочив назад, димлючи, тліючи одежею, волоссям.

Але стрів перед собою несамовиті, по звірячому люті обличчя, і дужі неминучі руки знову кинули його в пекло.

Він так само вискочив удруге. Він уже горів.

— Скажені! Що ви робите? — скрикнув Карпо і, вхопивши ведро води, вилив на Романа. Одежа погасла, тільки диміла.

Безщасний стояв і трусився з болю, з нелюдського страху.

— І правда, — озвався хтось, — нащо його палити? Тільки відвічати будемо.

— А що-ж помилувати його, чи як? — кричали інші.

— Нам треба, щоб він своє товариство виказав, щоб гніздо вовче видусити.

— Правда! Правда!

— Ну так чого-ж ви дивитесь? Роззуйте панича гарненько та погрійте йому панські ніжки — поки признається...

Ще порадник не доказав до краю, а вже з Романа стягнено обгорілі чоботи, хтось розгріб купу жару. Четверо людей ухватило недогорілого чоловіка і поставило босими ногами на жар. Мордований пручався, відбивався як вуж у руках у своїх ворогів, але в натовпу була більша сила, ніж у нього самого. І в той час, як ноги йому горіли, його страшні з муки очі бачили перед собою спокійну Денисову постать...

— Признавайсь! Ти попереду крав коні?

— Я.

— Хто в тебе товариші були?

— Я сам! Все, що у вас було попереду крадене, все то я сам!... Все!... Нікого товаришів не було!... Пустіть мене!... Пустіть!...

Те страшне „Пустіть!“ покотилося далеко і його почув Зінько. Так трапилось, що він саме в сей час був далеко, — то коло хати, то біля стогів, укриваючи їх мокрими ряднами, і нічого не знав про Романа. Почувши тепер те нелюдське „Пустіть!“, він кинувся крізь натовп, розкидаючи, валяючи людей.

Роман, босими ногами на жару, бився в руках у своїх катів, а Денис стояв проти нього і мовчки дивився.

Одним скоком Зінько штовхнув двох від Романа, а двох других, з несподіванки, пустили мордованого з рук. Він вискочив з жару.

— Каїне проклятий! — крикнув Зінько на Дениса, — брата вбиваєш! А ви, душогуби! — повернувся до людей, — катюги! Що ви робите? Чи ви Бога забули й совість? Геть, звірі люті, бо першого, хто його займе, я самого кину в полум'я!

Вражене стовпище на мить притихло. Але тільки на мить.

— Що ви його слухаєте? Такого вовцюгу жаліти? Печіть, поки викаже всіх!

І знов штовхнули Романа, і він упав руками просто на жар . . .

І враз стовпище мов розбилось на двоє, пропускаючи когось, хто біг сюди, мов його гнала якась надмірна сила. Дівчина задихана, з розмаяним від довгого й швидкого бігу волоссям, вискочила перед пожежу . . . Роман підводився з вогню . . . Несамовиті очі, змінене тяжким болем обличчя, почорніла голова й руки, сі страшні, попечені, пошмугляні в боротьбі, криваві руки, а з них висіла обгоріла шкіра . . .

Голос вирвався з грудей з надлюдською силою, покриваючи і гомін стовпища, і гугот пожежі одним несамовитим, божевільним криком — і дівчина впала як мертва до долу, під ноги стовпищеві.

Е П І Л О Г.

Трох суддів, прокурор і судовий секретар посідали за довгий стіл, покритий червоним сукном. Ліворуч від них, на двох м'ягких канапах, сиділи присяжні. Просто суддів трохи далі засіла публіка, кілька панночок і пань, двох-трох паничів, якийсь пан з газети, кілька міщан... Праворуч стояло зроблене з дерева щось підхоже до клітки з двома загородками; в одній було ще порожньо, а в другій, спершись на пульт, сидів оборонець від суду.

Звелено ввести обвинувачених.

Перший увійшов високий кремезний чоловік у сірій арештантській куцині, з чорною, в тюрмі зрослою, бородою. Увійшов і став рівно, випростувавшись як салдат на муштрі. Силкувався триматися непорушно, але його очі турботно перебігали від суддів до присяжних й знову до суддів.

За ним увійшла дівчина. Насунута наперед біла хустка ледви давала бачити худе змучене обличчя; її очі дивилися додолу, і довгі вії виразно лягали на білих як біль щоках. Нервово закривала свої схудлі груди гидкою сірою арештантською свитою.

Питають їх про імя. Його звуть Роман Сиваш, її — вона каже: Левантина, суддя виправляє: Валентина — Тополівна.

Вибрано присяжних: двох мужиків, чотири міські крамарі, а то якісь панки-урядовці. Секретар читає про обвинувачених — чим вони винні.

Росказується усе поряду, як Романа Сиваша піймано на підпалі, як сам він признався в злочині та ще й у тому, що крав коні. Мають судити його за підпал і за коні.

Валентина Тополівна допомагала йому. Се було видно ось із чого. Вона мусіла бути в городі, у хазяїна в наймах, а опинилася в Диблях на пожежі. Там її так уразило мордування над Романом Сивашем, що впала непритомна і з місяць була після того хора. Досліджуючи справи Сивашевої, слідчий натрафив на сю подію і вияснив, що Тополівна була коханкою Сивашеві, що її бачено раз-у-раз із ним, що вона жила в Струків, була зла на них, бо вони не віддали їй

усіх зароблених грошей; знаючи все в дворі у них, могла провести туди Сиваша на підпал. Дійшовши до сього висновку, слідчий звелів забрати Тополівну до тюрми, скоро вона одужала, і отсе тепер мають її судити.

Роман Сиваш каже, що він винен, але сам він, більше нікого з ним не було. Хоч його тоді мордовано так, що потім два місяці в лікарні гоено, але й тоді, і тепер він каже одно: тільки він сам і винен, більше ніхто.

Левантина Тополівна каже ледви чутним голосом, що вона не винна.

Приводять свідків. Серед них нема ні одного, хто міг би сказати щось доброго про Романа або про Левантину. Слідчий дбає про те, щоб обвинувачено, а не про те, щоб виявлено невинність тих, кого він посилає на суд.

Перший свідок — Денис Сиваш. Суд каже, що він може не свідчити, бо він брат обвинуваченому, але Денис сам того хоче. Він починає розказувати про брата, як той нічого не робив, обкрадав усіх і нарешті підпалив. Оповідає всю подію з пожежею, але каже, що Романа ніхто при ньому не мордував, що сам він признався в своїх злочинствах. За ним ідуть інші свідки, селяне з Диблів, і всі вони кажуть те, що й Денис. Про Левантину всі говорять, що вона справді була коханкою Романові, мала від него дитину, пішла слідом за ним у город і вернулася на село тієї-ж ночі, що й Роман.

Після селян — городяне. Се насамперед Квасюк. Він каже, що не один раз бачив, як Роман приходив до Левантини, бачив, як вони вдвох по городу ходили, а за ніч перед пожежею Левантина втікла від нього не знати з чого. Квасючка свідчить, що Левантина була дівчина негарна, гуляща, лінива; що як вона покинула їх, то чимало дечого в хазяйстві не стало.

— Бога бійтесь, хазяйко . . . — починає щось Левантина, але найстарший суддя спиняє її, кажучи, що вона може питати свідків тільки через нього. Левантина не розуміє, замовкає і вже більше не питає нічого, а тимчасом свідчить той хазяїн, де Роман на квартирі був, що бачив Левантину в Романа вранці — либонь вона в нього й ночувала.

Якийсь присяжний питається в Левантини — чого вона опинилася тієї ночі в Диблях? Вона каже, що хотіла перестерегти про пожежу. — По чому-ж вона про се знала? —

Довідалась від Романа. — А чого вона була в Романа? — Вона червоніє й мовчить. Присяжні й судді певні, що вона все бреше.

Починає говорити прокурор. Йому легко обвинувачувати Романа Сиваша, бо видно його провини. Але як на його думку, то й Левантина не може бути невинною. Зіпсована лінива дівчина покидає одних хазяїв, покидає других, охоча до того, щоб і чуже заняти, вона знаходить собі такого-ж коханця, як і сама, іде за ним слідком у город і хоч живе окремо, але раз-у-раз із ним бачиться, а нарешті й допомагає йому в страшній злочинській події — запалити село, щоб покрасти коні. Що-ж до її впевнення, мов би то вона прибігла на село перестерегти про пожежу, то, знаючи все інше, ми можемо тільки дивуватися тій безсоромности, яка дозволяє їй так нахабно перекручувати правду. Видно цілковито зіпсовану душу, і не можна таку небезпечну громадянству людину лишити на волі, щоб вона могла й далі шкодити людям. Не можна віддати наш безпорадний убогий народ на хижацтво сим ворогам людського добробуту. Палії й коноводи — се найбільші вороги нашому мужикові, і кому дороге його щастя, кому дорога мужицька кривава праця, той мусить обвинувачувати не самого Романа, а й Левантину, бо скільки з погляду вона невинна й гарна, стільки вона злочинниця в душі. Через те він сподіється, що присяжні не дадуть ніякої пільги їм обом. Він говорить гарно, мальовничо, з запалом і сідає вдоволений з себе, рахуючи сам собі, що коли присяжні послухають його, то Сиваш піде на каторгу, а Левантина на заслання в Сибір.

Встає оборонець. Він сам (думкою) за малим не цілком згоджувався з прокурором щодо провин обох обвинувачених, але має обороняти їх і говорити проти прокурора, то й говорить, силкуючися скористуватися з усього, з чого можна, щоб якось виправити тих, кого боронить.

Питають обвинувачених, чи не скажуть ще чого. Роман мовчить, Левантина говорить тільки:

— Я нічого не знаю... Я нічого не робила... — і замовкає плачучи.

Говорить довго найстарший суддя. Каже, що хоча Романа й помордовано, але за се винні відбудуть належну кару, а присяжних се мордування не повинно спиняти, коли-б

вони схотіли оправдувати Романа: се мордування не є обвинуваченому кара, бо воно беззаконне, через те його не можна рахувати, його перед законом нема, а треба Сивашеві накинати кару законну...

Виходять присяжні, суд, з половини й публіка. Роман та Левантина зостаються там, де й були, і коло них два салдати з шаблями.

Левантина сідає знеможена. Вона нічого не зрозуміла з усієї цієї судової справи. Розуміла тільки, що її хочуть покарати. Але вона сиділа у тюрмі, і там уже їй розказано, що значить, коли присяжні візьмуть папери і підуть у свою хату.

Вона має ждати присуду. Вона його дожидала вже п'ять місяців у тюрмі. П'ять довгих страшних місяців.

Тяжко відбувати кару навіть за зроблену провину. Ще тяжче відбувати її невинному. А надто тяжко, а страшно як загин душі — відбувати її від людей за те, що схотів допомогти людям.

Левантина відбувала її за се.

Вона все життя відбувала кару.

Малою — як була попихачем-байстрючкою, ображуваною й кривдженою.

Дорослою сиротою, — тиняючися по наймах, зазнаючи тяжкої роботи, бійки, лайки і того, що гірше за все се.

Коханкою, — віддавши все тому, хто занастив її.

А нарешті тепер, — схотівши оборонити людей від ворожого заходу.

Се був кінець і вінець її земних пригод, найвища болюча нота в тужливій пісні її змученого життя.

Найвища і остання...

Гостро вдарив дзвоник.

Сповнилась світлиця людьми.

Ввійшли присяжні.

Вони обвинуватили Романа, а Левантину... Вони були добрі: всі, крім одного, були певні, що вона винна, не може не бути винна, але пожаліли її, помилували...

Але що їй з того?

Вона вернулася до тюрми, щоб скинути арештантську одягу, і скоро дійшла до свого місця, що на йому промучилась, убиваючи своє тіло й душу п'ять місяців, упала і не мо-

гла встати. Занедужала тяжко і вже не звелась на ноги ніколи. Зінько, приїхавши по неї з села, не побачив навіть її могилки.

Умерла серед похмурих огидних стін з ґратами.

Ні один соняшний промінь не осяяв їй обличчя в час смертний.

Ні одна рідна щира рука не стиснула їй руки.

Над нею схилились тільки попсовані неволею й гріхом обличчя.

Се були обличчя таких безщасних, як і вона... хоч і не таких прекрасних і чистих душею.

Тихо і тяжко і сумно без міри затихала й затихла пісня покривдженого людського життя.

Без сонця затихла, і те, що творило ту пісню, сховалося в землі під невеличкою могилкою на острожному кладовищі.

Без сонця вмерла дівчина, і тільки її могилку цілує сонце. Воно світить ясно і добрим і злим; світить і на її могилку і Романові в далекому Сибіру, і тим, що відбувають кару за його мордування, і тим, кого судять, і тим, хто судить. Сяє однаково і над хатами, і над городянськими будинками — скрізь, де люде зробили собі з широкого й ясно-го світу тісний світ неволі й темряви, зв'язаної боротьби за шматок хліба, за право жити — там, де щедра рука могутчої природи розлила багатство життя і способів до життя і де люде силкуються всіма можливими заходами завдати один одному якомога більше мук, неволі й кризди.

Думки про се не покидають і Зінька.

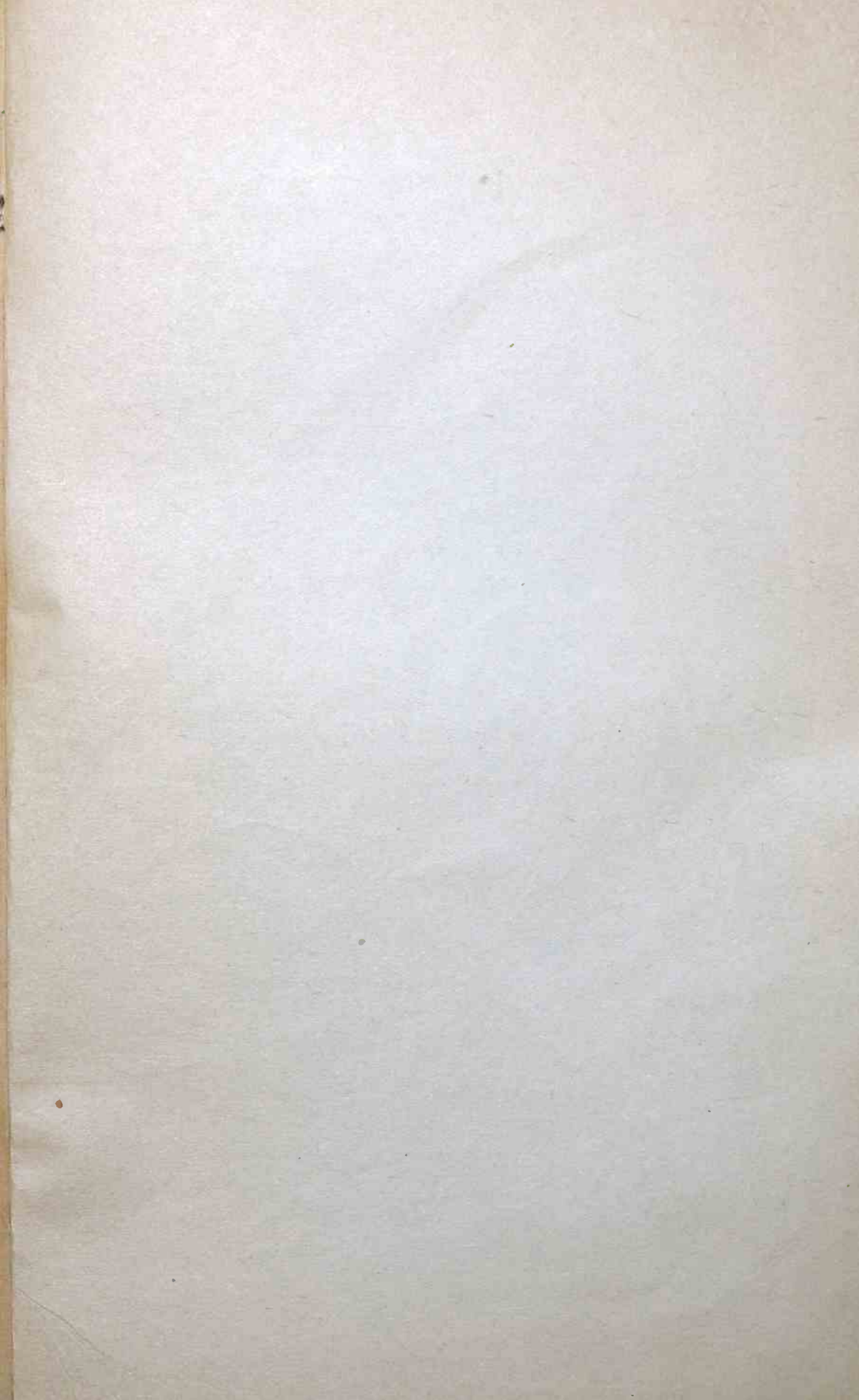
Сумно тепер у Сивашевій семі.

Дениса вже там давно нема: не могли простити йому, що не оборонив Романа, сам віддав на мордування. Живе Денис окремо, багатіє. Старий батько згорбився, білий як молоко зробився, за малий час зовсім постарівся. Осумнів і Зінько і вкупі з батьком та з матір'ю часто згадує і Левантину бідолашну і безщасного Романа, що блукає в холодному Сибіру, нудьгуючи за рідним краєм. І думає Зінько про те, чи то Божа воля, чи то люде самі такий лад проміж себе завели, що як кому так і гарно серед нього жити, а як кому, так ніяк не можна. І треба-б, щоб краще зробити, та як?

Думає по простому, по мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натовленим працею задля того, щоб здійснити людське щастя...

У Чернігові, 1900 р.

300.00

Замовляйте інтересні книжки!

Перше Дитя — 1 сшиток 15 ц., 10 сшитків за	\$1.25
цїла повість в 62 сшитках за	\$7.50
В оправі	\$9.50
Подорож Гулівера до краю Великанів	20 ц.
Подорож Гулівера до краю Ліліпутів	20 ц.
Сорок тисяч миль під водою	\$1.00
Соняшний промінь	80 ц.
Суд чотирох	40 ц.
Тайни цїсарської родини	50 ц.
Тропарик, церковною мовою, але укр. письмом....	25 ц.
Українська читальня, або Що кождий Українець пови- нен знати	25 ц.
Фізика	50 ц.
Флірт, або тиха розмова	50 ц.
Хатина	75 ц.
Хмельниччина в Галичині	20 ц.
Шкільний співаник для Рідних Шкіл	75 ц.
Як жити, щоби бути здоровим	10 ц.
Як левиця виховала царського сина	20 ц.
Як пригорне земля	75 ц.
Як промовить земля	75 ц.
З ласки родини, брош. 1.50; в оправі	\$1.75
Зоологія. Склад чоловіка і звірят, в оправі	75 ц.
Ірена Оленська і інші оповідання	75 ц.
Кривавий шлях	60 ц.
Кривава книга	40 ц.
Казки Бехштайна — два томи в оправі	\$1.50
Казки братів Грімів, в оправі	75 ц.
Про українських козаків, Татар та Турків	25 ц.
Пісні України — в англійській мові	\$1.25
Початки релігії	25 ц.
Своя стріха — своя втіха (з воєнних переживань)	35 ц.
Сорокати штани	25 ц.
Чародійна рожка і перстень	25 ц.
Чорноморці в неволі	30 ц.

Замовлення посылайте на адресу:

UKRAINIAN VOICE

BOX 3626,

WINNIPEG, CANADA

„УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС“

широ народний, поступовий часопис в Канаді
Виходить що тижня „не для зиску, але для
поборювання темноти“.

РІК ВИДАВАННЯ 20-ий.

Річна передплата в Канаді \$2.50
Річна передплата до Злучених Держав \$3.00
Річна передплата до інших країв 3.50

Читайте його і ширіть приєднуванням нових
передплатників.

ОГОЛОШЕННЯ В „УКРАЇНСЬКІМ ГОЛОСІ“
ПРИНОСЯТЬ РЕЗУЛЬТАТ.

Пошукуйте в „Українськiм Голосі“ за сво-
яками і іншими, котрих бажали-б віднайти.

Друкарня „Українського Голо-
су“ виконує всякі друкарські
роботи по приступній ціні.

Книгарня „Українського Голосу“ має на
складі всякі українські книжки.

Пишіть по безплатний катальог.

Редакція, Адміністрація і Друкарня
містяться під:

210—214 DUFFERIN AVENUE.

Почтова адреса:

UKRAINIAN VOICE

BOX 3626,

WINNIPEG, MAN.